

13 | CONTEXTOS FAUNÍSTICS: UNA FINESTRA A LA RAMADERIA I A LA DIETA CÀRNICA DELS MUNTS

Katie TARDIO i Lúdia COLOMINAS BARBERÀ¹

1. Introducció

En aquest capítol presentem els resultats preliminars de l'estudi que s'està duent a terme de les restes de fauna que es van recuperar a la vil·la romana dels Munts, una edificació situada a 14 quilòmetres de Tàrraco (figures 2.161 i 2.174). Fins ara s'han analitzat més de 800 restes que es poden datar entre els segles III i V, que són les que presentarem a continuació.

Aquestes primeres dades arqueozoològiques dels Munts permetran aportar informació molt valuosa sobre aquesta coneguda finca costanera; proporcionaran informació sobre l'economia de la vil·la, incidint en aspectes com la gestió i l'explotació que es va dur a terme dels animals i les preferències alimentàries dels seus habitants.

La vil·la va estar en ús des del segle I, tot i que es va enderrocar a principis del segle II per construir-hi una gran vil·la luxosa. Un incendi va destruir part de la propietat a finals del segle III, moment en què es va iniciar un període de decadència. A finals del segle IV es detecta una recuperació de l'activitat arquitectònica al sector de l'edifici principal, que es va utilitzar fins al segle VII (per a més informació sobre la vil·la, consulteu aquest mateix volum).

2. Procedència dels contextos faunístics i metodologia d'estudi

En aquest treball presentem el material de les campanyes d'excavació 1995/1996 i 2004/2005 (Tarrats *et alii*, 1998a i b, 2000; Tarrats, Remolà, 2007, i Tarrats *et alii*, 2008). Les campanyes dels anys 1995/1996 es van centrar en el corredor i en estances annexes del criptopòrtic (2) de la façana meridional de l'edifici principal. En les dels anys 2004-2005 es va incidir principalment en el pòrtic d'accés als banys meridionals, en el sector situat a l'est del triclini, on es va localitzar el mitreu (5), i en el criptopòrtic (2), el jardí (4) i el sector del peristil (1.13-1.14). El material faunístic de les primeres campanyes prové de la fase de principis del segle II i de l'ocupació tardoromana de la vil·la, mentre que el material de les campanyes posteriors (2004/2005) correspon a la fase de després de l'incendi del segle III.

2.1. Característiques i composició de la mostra

El conjunt que prové de la fase de després de l'incendi de la vil·la engloba una mostra de 164 restes de fauna determinades (NISP), que procedeixen de 14 unitats estratigràfiques diferents.² Tot el material està afectat per diversos processos de fragmentació i meteorització tafonòmica, la qual cosa mostra que som davant de deposicions secundàries formades per deixalles del processament i del consum d'aliments, que van passar a formar part de nivells de reblliment i enderroc durant el procés de remodelació de diverses estances de la vil·la en aquesta fase.

El conjunt que prové de la fase tardoromana de la vil·la combina el material faunístic de 12 unitats estratigràfiques diferents³ i proporciona una mostra de 410 restes determinades (NISP). Aquestes restes

¹ Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). Aquest estudi forma part de la tesi doctoral de Katie Tardio (Departament de Clàssiques de la Universitat de Carolina del Nord, Chapel Hill, Estats Units).

² Unitats Estratigràfiques: 04/2234, 04/2272, 04/2628, 04/2630, 04/2635, 04/2639, 04/2651, 04/2652, 04/2655, 04/4121, 04/4144, 04/7008, 04/7016 i 04/7017.

³ UE: 96/2015, 96/4108, 96/4302, 96/4303, 96/4305, 96/4401, 96/4403, 96/4044, 496/504, 96/4508, 96/4510 i 96/4601.

presenten el mateix alt grau de fragmentació i meteorització que el material de la fase anterior, de manera que es pot proposar un origen i una història tafonòmica similars per a aquest conjunt. També hi ha un conjunt de dues unitats estratigràfiques que daten de principis de segle II, format només per 13 restes de fauna.⁴ Aquest conjunt mostra els mateixos processos tafonòmics que els altres dos conjunts que s'han exposat anteriorment.

2.2. Metodologia d'estudi

La determinació taxonòmica i anatòmica s'ha fet seguint Driver (1991), identificant cada espècie tal com es defineix al Codi Internacional de Nomenclatura Zoològica (ICZN). Per a aquest estudi, s'han registrat les dades arqueozoològiques tradicionals seguint una versió modificada del protocol de registre de dades BONECODE (Meadow, 1978), mitjançant la col·lecció de referència del Laboratori d'Arqueozoològia de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) i diversos manuals.

S'ha calculat el nombre total de restes determinades (NISP) i el nombre mínim d'individus (MNI) per tal de determinar les proporcions relatives dels diferents tàxons en els dos conjunts més nombrosos. L'edat s'ha calculat a partir de l'estudi de l'estat de fusió dels ossos postcranials (segons Grant, 1982; Silver, 1969; Zeder, 2001, 2006) i de l'erupció i el desgast de les dents mandibulars (segons Payne, 1973; Grant, 1982; Zeder, 2006).

També s'ha calculat el nombre mínim d'unitats animals (MAU) per tal de determinar si la vil·la es va proveir de talls específics de carn o si es van subministrar carcasses completes mitjançant la presència d'elements esquelètics vinculats al processament, al consum o a una combinació de totes dues pràctiques. El MAU s'ha obtingut dividint el nombre total d'elements esquelètics pel nombre de vegades que es documenten en un animal.

3. Resultats

A continuació, mostrem els resultats segons les diverses fases representades en els materials que s'estudien. A causa del mal estat de preservació de la majoria de les restes i del fet que encara s'han d'estudiar altres materials, només presentem una primera aproximació a la ramaderia i a la dieta càrnica de la vil·la dels Munts.

3.1. La vil·la d'inicis del segle II

Aquest petit conjunt de principis de segle II només conté 13 restes de fauna (taula 13.1). Es documenta un fragment d'ovicaprí i dos fragments de boví pel que fa als animals domèstics. No s'ha recuperat cap resta de porc. Les altres restes corresponen a tàxons salvatges, com cérvols, conills i mol·luscs. Aquest conjunt no és prou abundant per avaluar la dieta o l'economia d'aquest període, i només podem assenyalar que els tàxons documentats en aquest període també s'evidencien en els períodes posteriors, com expliquem tot seguit.

3.2. La vil·la, després de l'incendi del segle III

Aquest conjunt el formen 164 restes de fauna que, principalment, procedeixen d'animals domèstics: porcs, ovelles, cabres, bovins i, amb menys quantitat, gallinàcies (taula 13.1). Els tàxons salvatges, però, també constitueixen una part important del conjunt (26% de les restes identificades), amb la presència de cèrvids, llebres i mol·luscs marins (taula 13.1).

El percentatge de representació taxonòmica d'aquest conjunt revela que l'economia ramadera era mixta durant aquesta fase de la vil·la. Els porcs són el grup més abundant (37%), seguits per les ovelles i les cabres (31%); en aquest darrer grup les cabres superen les ovelles en una proporció de 2:1. Aquest predomini dels caprins suggereix que els productes lactis procedents d'aquests animals van ser importants per a l'economia de la vil·la. El bestiar boví (7%) i l'aviram (5%) també són presents en el conjunt,

⁴ UE: 96/4121 i 96/4144.

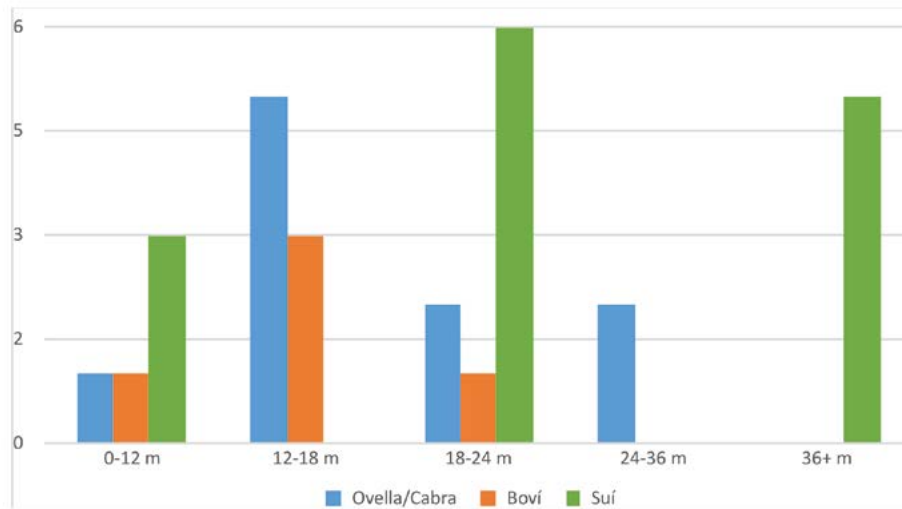

Figura 13.1. Perfils de mortalitat (NISP) dels ovicaprins, suïns i bovins durant la fase de després de l'incendi del segle III de la vil·la dels Munts.

però amb un nombre reduït de restes. Pel que fa als taxons salvatges, s'ha de destacar la presència de la daina (3%), una espècie que no és originària de la península Ibèrica. Diversos estudis proposen que la introducció i la dispersió d'aquest taxó a Europa es van produir amb l'expansió romana (Sykes *et alii*, 2006; Valenzuela *et alii*, 2016; entre d'altres). En aquest sentit, la documentació de la daina als Munts pot indicar precisament la introducció conscient d'aquest animal salvatge també en aquesta àrea.

Com hem comentat, els suïns són el grup més abundant en aquesta fase de la vil·la, amb una presència mínima de cinc individus. Basant-nos en la fusió epifisària òssia i en les pautes de desgast mandibular, hem pogut establir que la majoria dels porcs es van sacrificar entre els 18 i 24 mesos de vida i a partir dels 3 anys. Pel que sembla, només un individu va ser sacrificat abans d'arribar a l'any (figura 13.1). Aquesta representació d'edats pot indicar que els suïns se sacrificaven principalment una vegada arribaven al seu òptim càrnic. Això no és estrany, ja que els porcs només proporcionen carn (i els seus productes derivats). Aquesta representació també pot indicar que aquests animals no es reproduïen a la vil·la, ja que no s'han documentat individus senils que s'haurien pogut utilitzar com a reproductors. Ara bé, hem de tenir en compte que la mostra que s'estudia és molt reduïda. L'abundància del porc també s'ha utilitzat com a indicador d'una dieta italo romana d'elit (MacKinnon, 2015).

Per tal de determinar si als Munts hi havia una cria de porcs, tant per al consum propi com per a una possible exportació, o si s'adquirien peces concretes de carn (pernils, espatlles, etc.), s'ha calculat el percentatge del MAU. Els resultats mostren que totes les parts del porc hi són presents, i que el fèmur i l'escàpula són els elements més abundants, seguits per les mandíbules i els húmer (figura 13.2).

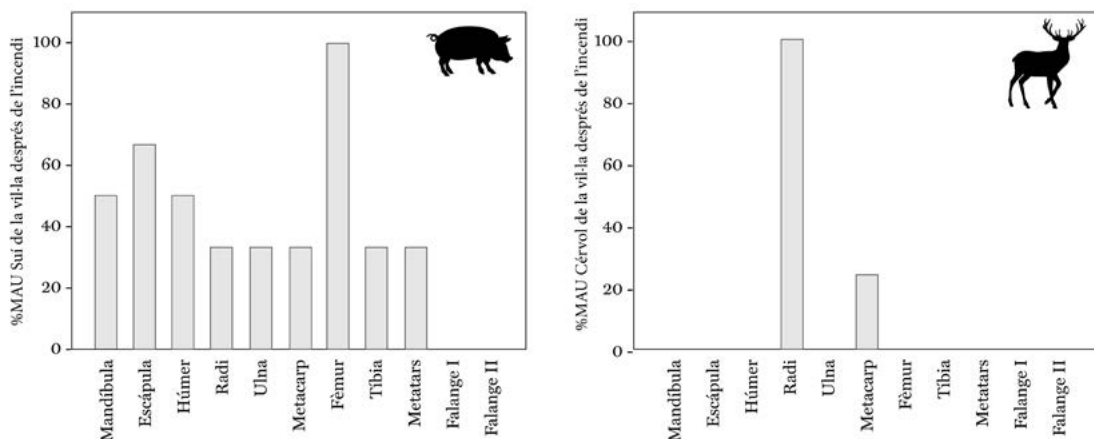

Figura 13.2. Percentatge del MAU de les restes de porc i daina que es van recuperar de la fase de després de l'incendi del segle III de la vil·la dels Munts.

Tot i que la mostra és reduïda, aquestes dades indiquen que els habitants dels Munts tenien accés a totes les parts anatòmiques del porc i que, per tant, molt probablement, aquests animals es trobaven o arribaven vius a la vil·la.

Les ovelles i les cabres representen el 31 % del conjunt, amb una presència mínima de cinc individus. No s'ha documentat cap mandíbula ni cap dent mandibular, de manera que l'edat dels ovicaprins s'ha determinat a partir de l'estat de fusió epifisària dels ossos llargs (Zeder, 2006). Les cabres superen el nombre d'ovelles en una ràtio de 2:1 i la majoria dels animals es van sacrificar entre els 12 i 18 mesos d'edat (figura 13.1). Aquesta representació indica un model d'explotació encaminat principalment a l'obtenció de carn. També es documenten alguns sacrificis en edats més avançades que podrien indicar una explotació dels productes que es poden obtenir en vida d'aquests animals, com ara la llet.

Els bovins són el taxó domèstic menys abundant durant aquesta fase, amb un 7 % de les NISP i amb una presència mínima de dos individus. La majoria de les restes documentades són d'individus que es van sacrificar abans dels 2 anys, amb un pic de sacrificis entre els 12 i 18 mesos de vida (figura 13.1). Aquesta representació pot indicar que al Munts els bovins també es destinaven principalment a l'obtenció de carn. Ara bé, s'ha de tenir present que el conjunt de les restes que formen aquesta mostra és molt reduït. S'han documentat totes les parts de l'esquelet, de manera que probablement no s'importava carn de vedella, sinó que hi havia alguns caps de bestiar a la mateixa propietat.

S'ha de destacar que les restes de daina representen el 3 % de la fauna que s'ha recuperat en aquesta fase, amb una presència mínima de quatre individus. La distribució dels elements esquelètics, tot i que la mostra torna a ser reduïda, és interessant, ja que es documenten precisament elements amb poca utilitat alimentària (figura 13.2). Aquesta representació anatòmica, junt amb el fet que la seva representació taxonòmica no és menyspreable, pot indicar un processament d'aquest animal a la vil·la i, fins i tot, una venta de la seva carn a Tàrraco, ja que no s'han documentat els elements amb una aportació càrnica més elevada.

Les llebres, les gallines, els mol·luscs marins, els èquids i els gossos també són presents a la mostra, malgrat que en un nombre molt reduït de restes (taula 13.1). No hi ha cap evidència que mostri que els habitants dels Munts consumissin la carn dels èquids i cànids. En canvi, la llebre, el pollastre i els mol·luscs (específicament, múrexs, cloïsses, vieires i ostres) sí que van contribuir a la dieta dels Munts. La quantitat i la varietat de marisc no són sorprenents per a una vil·la que és a la vora del mar, com tampoc no ho és el consum de llebre i pollastre.

3.3. La vil·la tardoromana

Aquest conjunt està format per 410 restes de fauna determinades (NISP) i correspon a la fase final d'ocupació de la vil·la. Com en la fase anterior, els taxons més representats són les principals espècies domèstiques (ovins, caprins, bovins i porcins), tot i que les seves contribucions són diferents (taula 13.1). Els taxons salvatges estan representats pels cèrvids, les llebres i els mol·luscs marins, com en el conjunt anterior. En aquest període, però, tenim una mostra més àmplia, que també inclou restes de peixos, d'èquids, de gossos i de gats (taula 13.1).

Les dades del percentatge de representació taxonòmica continuen mostrant una economia animal mixta, malgrat que és diferent de la del període anterior. El bestiar boví és el més abundant en aquesta fase (21 %), seguit de les ovelles i cabres (20 %) i dels porcs (14 %), que passen a la tercera posició. El cavall (11 %) i la daina (5 %) són els següents mamífers més abundants en la mostra, seguits pels gossos (3 %), els gats (2 %) i les llebres (2 %). Les gallines (2 %) i els cérvols (0,2 %) també hi són presents. En aquesta fase també es documenta una presència més important d'aliments marins (19 %), amb múrexs (10 %), cloïsses (6,5 %), vieires (1 %), ostres (1,5 %) i peixos (0,2 %).

Els bovins contribueixen significativament al conjunt tardoromà, amb una presència mínima de vuit individus. Les dades de l'estimació de l'edat de mort mostren que la major parts dels individus es van sacrificar a partir dels 2 anys de vida, una vegada superat el seu òptim càrnic (figura 13.3).

Tot i que aquesta mostra també està formada per un nombre reduït de restes, s'hi documenta un canvi força important en l'edat de sacrifici d'aquest taxó en relació amb la fase anterior. Aquesta diferència pot indicar un canvi en l'explotació d'aquest animal a la vil·la, ara centrat en l'explotació com a animal de càrrega o tracció per a tasques agrícoles o de transport. Totes les parts esquelètiques hi són presents, de manera que és probable que el bestiar boví es trobés viu a la propietat (figura 13.4).

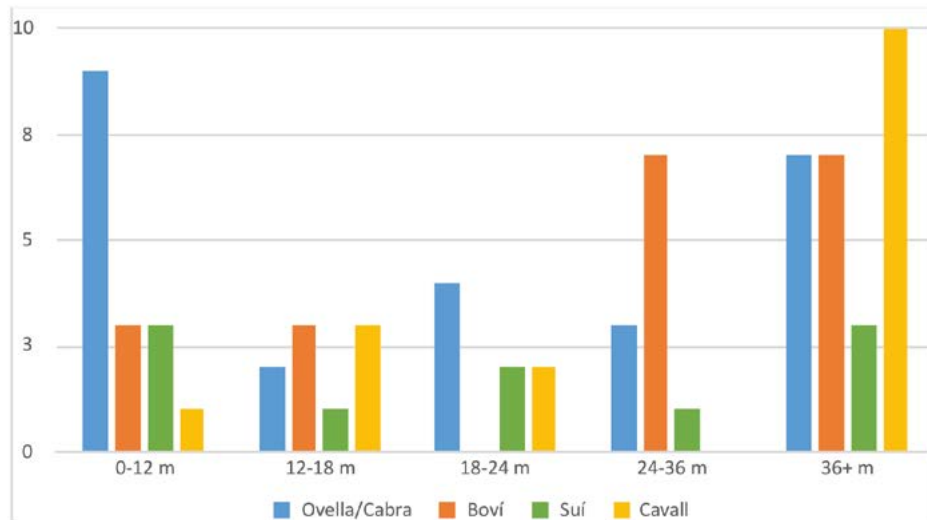

Figura 13.3. Perfils de mortalitat (NISP) dels ovicaprins, suïns, bovins i èquids durant la fase tardoromana de la vil·la dels Munts.

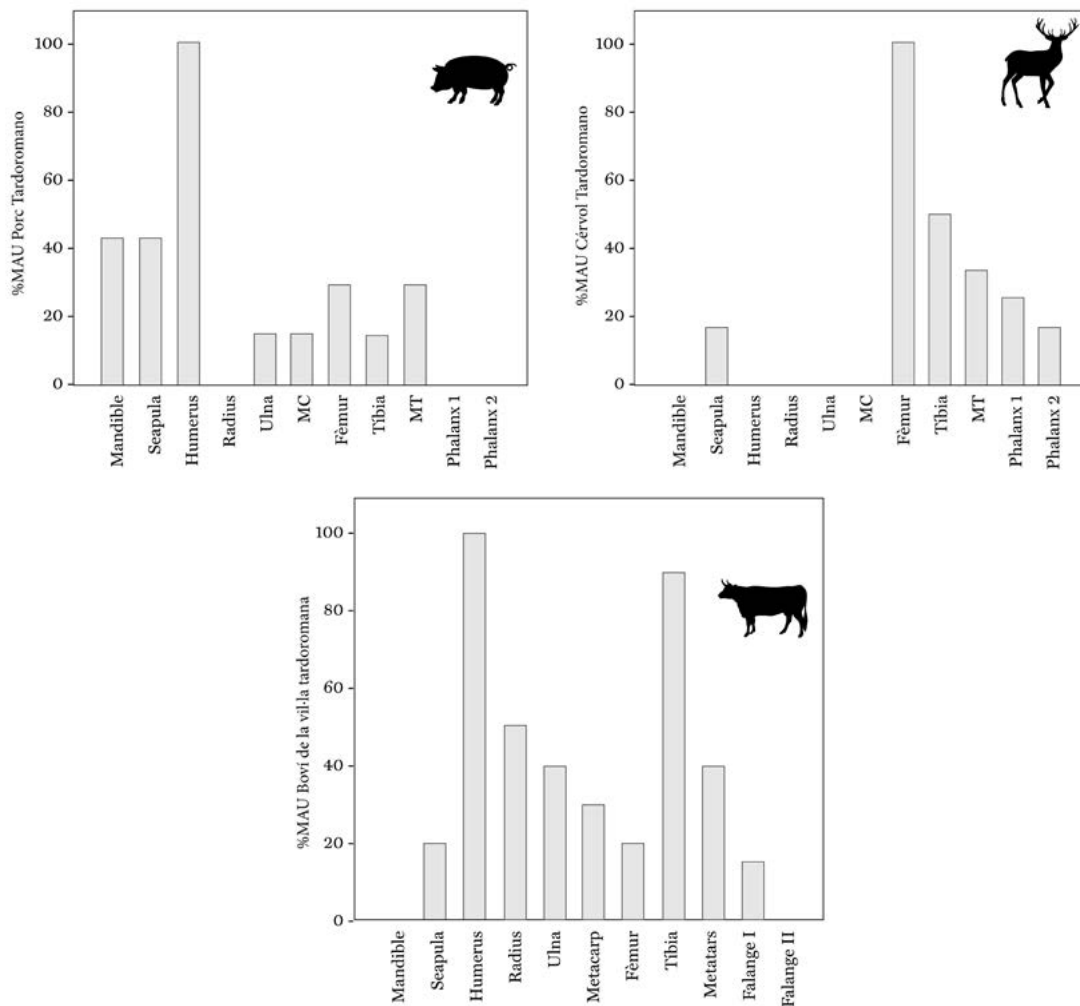

Figura 13.4. Percentatge del MAU de les restes de porc, daina i boví que es van recuperar de la fase tardoromana de la vil·la dels Munts.

Animal	Taxa	La vil·la, a principis del segle II	La vil·la, després de l'incendi	La vil·la tardoromana	Total
Ovicaprí	<i>Ovis/Capra</i>	1	43	50	94
Ovella	<i>Ovis aries</i>	0	2	18	20
Cabra	<i>Capra hircus</i>	0	6	13	19
Boví	<i>Bos taurus</i>	2	11	88	101
Daina	<i>Dama dama</i>	2	5	22	29
Cérvol	<i>Cervus elaphus</i>	0	0	1	1
Suí	<i>Sus scrofa</i>	0	61	58	119
Èquid	<i>Equus sp.</i>	0	1	44	45
Gat	<i>Felis catus</i>	0	0	9	9
Gos	<i>Canis familiaris</i>	0	2	11	13
Llebre/Conill	<i>Lepus sp.</i>	1	5	9	15
Múrex	<i>Murex</i>	5	0	42	47
Cloïssa	<i>Venerupis</i>	0	9	27	36
Cargol marí	<i>Strombidae</i>	1	8	3	12
Ostra	<i>Ostrea edulis</i>	1	2	6	9
Peix	<i>Pisces</i>	0	0	1	1
Au	<i>Gallus</i>	0	9	8	17
	Total	13	164	410	587

Taula 13.1. Representació taxonòmica de les restes de fauna que es van recuperar en les tres fases que s'estudien de la vil·la dels Munts.

Pel que fa als ovicaprins, el càlcul del NMI mostra una presència mínima de sis ovicaprins. Si diferenciem entre ovelles i cabres, la presència mínima és de dues ovelles i tres cabres. Les dades d'estimació de l'edat de mort basades tant en la fusió epifisària dels ossos llargs com en les pautes de desgast mandibular indiquen que els ovicaprins es van sacrificar en totes les etapes de la vida, però, principalment, en dos intervals d'edat: abans de l'any i després dels 3 anys (figura 13.3). Aquest patró indica que es sacrificaven tant per obtenir carn com per obtenir productes secundaris, i és probable que els mascles més joves es destinessin a l'obtenció de carn, i les femelles adultes, a la producció de llet o llana. Tots els elements esquelètics hi són presents per als ovicaprins, un fet que pot indicar que es criaven a la propietat, igual que el bovins.

Pel que fa als suïns, se n'ha documentat una presència mínima de cinc individus, el mateix nombre que s'ha calculat per a la fase anterior. Així, doncs, sembla que, mentre els porcs mantenien la seva importància econòmica durant les dues fases de la vil·la, els altres animals domèstics (ovicaprins i bovins) la van augmentar en aquesta segona fase. Mitjançant l'estudi de l'estat de fusió òssia i de les pautes de desgast mandibular, s'ha pogut documentar que la major part dels porcs es van sacrificar abans de l'any de vida i després dels 3 anys, malgrat que també es documenten individus que es van sacrificar en els altres intervals d'edat (figura 13.3). Aquesta representació mostra un clar sacrifici d'individus en l'òptim càrnic, tot i que alguns individus (molt probablement, femelles) es reservaven com a reproductors. Per tal de determinar si la producció i el consum de porc van canviar respecte al període anterior, s'ha calculat el percentatge del MAU. Els resultats mostren que durant aquesta fase també són presents totes les parts del porc. Es documenta, però, un predomini dels húmerus i una disminució dels altres elements (sobretot dels fèmurs) en relació amb el període anterior (figura 13.4). Aquesta representació pot indicar que s'efectuava una producció especialitzada en què els pernills (fèmurs) es transportaven a Tàrraco o a altres mercats locals, mentre que a la vil·la es consumien altres peces menys valuoses.

Les daines constitueixen el 5 % del total del conjunt i tenen una representació mínima de quatre individus. Malauradament, no s'ha pogut calcular l'edat per a aquest taxó, de manera que no és possible determinar una estratègia de caça. El càlcul del percentatge del MAU basat en la distribució dels

elements esquelètics mostra que els fèmurs i les tíbies són els elements més abundants i que la resta d'elements presents formen part de les extremitats posteriors, a excepció d'una única escàpula (figura 13.4). Segons aquesta representació, sembla que a la vil·la només arribaven o es quedaven parts concretes d'aquests animals.

En aquest conjunt tardoromà també s'ha documentat la presència de llebres i gallinàcies que es van consumir a la propietat, així com diverses espècies de mol·luscs marins. En aquest període també observem la presència de gossos, gats i èquids. Les restes d'èquid totes corresponen a l'espècie *Equus caballus* (cavall). El càlcul de l'edat de mort per a aquest taxó mostra la presència d'individus adults (entre 2 i 3,5 anys) i juvenils (de menys d'un any i d'entre 1 i 2 anys) (figura 13.3). No s'han documentat traces ni fractures que indiquin que es consumia la seva carn. Per tant, és més probable que es trobessin a la vil·la per a tasques de tracció o càrrega, o simplement per al prestigi de posseir cavalls. Certament, el fet de mantenir cavalls fins a edats adultes mostra la importància d'aquests animals per a la vil·la.

4. Ramaderia i dieta càrnica als Munts

Amb aquest estudi, pretenem proporcionar unes primeres dades sobre la ramaderia i el consum de carn que es van dur a terme als Munts durant diversos períodes concrets d'ocupació de la vil·la, ja que va estar en ús durant aproximadament uns 700 anys. Amb les restes que procedeixen de la fase d'ocupació del segle II no n'hi ha prou per fer cap interpretació, i per això ens centrarem en les dades que s'han obtingut de les altres dues fases.

Les dades de la fase d'ocupació de la vil·la que va tenir lloc just després de l'incendi del segle III mostren que els porcs eren el taxó domèstic amb una representació taxonòmica més important, seguits per les ovelles i les cabres, i, després, pel bestiar boví. Hi ha evidències del consum de porcs lactants, així com de talls de carn d'alta qualitat, com els pernills. A la vegada, sembla que tots els animals domèstics s'explotaven majoritàriament per obtenir carn. Aquest patró s'ha vinculat a una dieta italo romana i d'un centre consumidor de productes càrnics (Colominas, 2013; Colominas *et alii*, 2014; Groot, 2008; King, 1999, 2001; MacKinnon, 2015). Per tant, les dades arqueozoològiques mostren que, tot i el període de decadència des d'un punt de vista arquitectònic que sembla que es va viure a la vil·la després de l'incendi, pel que fa al consum càrnic, la vil·la va continuar tenint accés a productes considerats de qualitat, típics de centres consumidors.

Per a la fase tardoromana es documenta un canvi en l'abundància de les restes de porc, així com en els elements esquelètics representats. Encara hi ha evidències del consum de porcs lactants a la propietat, però disminueixen els elements que contenen un alt contingut càrnic, com els fèmurs, que són substituïts pels húmerus. Aquest fet pot indicar un canvi en l'explotació porcina practicada a la vil·la. Segons aquestes dades, els habitants de la vila van continuar produint i gaudint de productes porcins, però segurament durant aquest període també en van exportar una part a Tàrraco o a altres vil·les. Per contra, els bovins van passar a ser el bestiar més abundant durant aquest període, un fet que pot assenyalar un canvi cap a una economia més agrícola a la vil·la, ja que s'explotaven per a activitats de tracció o càrrega i no només per a l'obtenció de carn, com en el període anterior. També hi ha un augment de la importància econòmica de les ovelles, de les cabres i dels cavalls, malgrat que hem de tenir present que la mostra de la qual estem parlant és força reduïda.

El percentatge de representació de les restes de daina es manté similar en els dos períodes. La presència d'aquest taxó en el conjunt és molt interessant, ja que, com hem dit, no és originari de la península Ibèrica (Sykes *et alii*, 2006). Diversos estudis mostren que els romans van introduir aquests animals a la Gran Bretanya, a Portugal i a Mallorca com a animals de caça (Davis, Mackinnon, 2009; Sykes *et alii*, 2006; Valenzuela *et alii*, 2016), i sembla que van fer el mateix als Munts. Tanmateix, la presència de porcions de poca utilitat càrnica a la vil·la suggereix que, tot i que els cèrvids es podrien haver caçat a prop dels Munts, la seva carn es va exportar a Tàrraco o a altres vil·les. De fet, s'han documentat restes de daina a les excavacions del carrer de Castaños, 1 (Tarragona), on els elements representats, complementaris als que s'han documentat als Munts, poden indicar una importació de

porcions de carn de cèrvid a la ciutat durant aquest període (Tardio, en curs). Curiosament, durant la fase tardoromana, aquest patró s'inverteix i als Munts hi ha elements amb un alt contingut càrnic, com els fèmurs. Així, doncs, sembla que, tot i que la producció agrícola i ramadera enca-minada a l'explotació dels animals en vida va adquirir importància durant aquesta fase a la vil·la, l'exportació de peces de caça va poder disminuir significativament.

Les llebres, les gallines i els recursos marins es mantenen constants durant les dues fases de la vil·la que aquí s'estudien, de manera que es pot assenyalar que eren complements importants de la dieta dels quals es podia disposar fàcilment. En el període tardoromà, hi ha un augment significatiu del nombre de petxines de múrex. Amb aquest fet no n'hi ha prou per indicar que es van utilitzar per extreure'n i produir pigments, però sí que és una dada que s'hauria de tenir en compte per a estudis futurs, ja que durant aquest període sembla que hi va haver un canvi important en les prioritats econòmiques de la vil·la.

Per tant, les dades que aquest estudi preliminar ha pogut aportar sobre l'explotació dels animals a la vil·la dels Munts mostren un canvi important en l'economia de la vil·la entre els dos períodes, i pren força la hipòtesi que durant la tardoantiguitat la vil·la va perdre la seva esplendor i el seu luxe, i va passar a ser una vil·la de caire més rústic.

ÍNDIX D'AUTORS

A

L. Abad Casal (1977-1978), "Las imitaciones de *crustae* en la pintura romana en España", *AEspA* 50-51, Madrid, 189-208.

L. Abad Casal (1979), *Pintura romana en la provincia de Sevilla*, Sevilla.

L. Abad Casal (1982), *La pintura romana en España*, Alacant-Sevilla.

L. Abad Casal (1987), "Horae, Tempora Anni y la representación del tiempo en la Antigüedad Romana", *Anas* 7-8, 79-88.

L. Abad Casal (1990a), "Iconografía de las estaciones en la musivaria romana", *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 11-28.

L. Abad Casal (1990b), "Horai/Horae", *LIMCV*, 510-538.

C. Abadie-Reynal (2002), "Les maisons aux décors mosaïqués de Zeugma", *CRAI*, Bocard, Paris, 743-771.

J. M. Abascal Palazón (1998), *La sociedad hispano-romana, Hispania. El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 197-207.

J. M. Abascal Palazón (2010), "s.v. *Cornelius Priscianus*", *Diccionario Biográfico Español*, 14, Madrid, 618. <http://dbe.rah.es/biografias/23202/cornelius-priscianus>.

J. M. Abascal Palazón (2011), "Licinianus (Marcial I 49 y 61), ¿C. Iulius Seneca Licinianus (CIL II 6150)?", *Hermes* 139, 358-364.

J. M. Abascal Palazón, U. Espinosa Ruiz (1989), *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño.

J. H. Abry (ed.) (1993), *Les Tablettes astrologiques de Grand (Vosges) et l'astrologie en Gaule romaine*, Lyon.

G. W. Adams (2013), *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, Lanham (USA).

B. Adembri (2002), "I marmi colorati nella decorazione di Villa Adriana", M. De Nuccio, L. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, Roma, 470-481.

M. Adserias Sans (1999), "Evidències d'època ibèrica a les Eres (Altafulla, Tarragonès)", *Estudis Altafullencs* 23, Altafulla, 7-19.

P. Aguado García (2001), "El culto de Mitra en la época de Caracalla", *Gerión* 19, 559-568.

A. M. Albert, W. R. Maples (1995), "Stages of epiphyseal union for thoracic and lumbar vertebral center as a method of age determination for teenage and young adult skeletons", *Journal of Forensic Sciences* 40, 623-633.

C. Albertson (1980), *The Sculptured Portraits of Lucius Verus and Marcus Aurelius (AD 161-180)*, PhD Dissertation, Bryn Mawr.

C. Alcalde Martín (2001), *El mito de Leda en la Antigüedad*, Clásicas, Madrid.

M. A. Alexander (1994), "The Ganymede Mosaic from the House of Sollertii at Thysdrus (Tunisia)", J. P. Darmon, A. Rebourd (eds.), *La Mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique (Trèves, 8-14 août 1984)*, Paris, 243-248.

M. A. Alexander, S. Besrou, M. Ennaifer (1976), *Utique. Les mosaïques sans localisation précise et El Alia*, Tunis.

G. Alföldy (1969), *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden.

G. Alföldy (1973), *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid.

G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín = RIT.

- G. Alföldy (1979), "Bildprogramme in den römischen Städten des *Conventus Tarraconensis*. Das Zeugnis der Statuenpostamente", *Homenaje a García y Bellido, Revista de la Universidad Complutense* 28, volume 4, Madrid, 177-275.
- G. Alföldy (1984), "Drei städtische Eliten im römischen Hispanien", *Gerion* 2, 193-238.
- G. Alföldy (1991), Tarraco, Forum 8, MNAT, Tarragona.
- G. Alföldy (1998), "Hispania bajo los Flavios y Antoninos", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior* (Granollers, 1987), Itaca, Anexos I, Barcelona, 11-32.
- G. Alföldy (2001) "Tarraco, capital de la mayor provincia del Imperio Romano", I. Rodà (ed.), Tarraco, *puerta de Roma*, Barcelona, 26-31.
- G. Alföldy (2003), "Sociedad y epigrafía en Tarraco", S. Armani, B. Hurlet-Martineau, A.U. Stylow (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, (Madrid/Alcalá de Henares, 2000), Alcalá de Henares, 159-176.
- G. Alföldy (2005), "La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural", *Vivir en tierra extraña. Emigración e integración cultural en el mundo antiguo* (Zaragoza, 2003), 137-149.
- G. Alföldy (ed.) (2011a), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 2
- G. Alföldy (2011b), "Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco", *ZPE* 178, 87-125.
- G. Alföldy (2014), "Hadrians Besuch in Tarraco (*HA, H* 12, 3-5)", C. Bertand-Dagenbach, F. Chausson (eds.), *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense. Atti dei Convegno sulla Historia Augusta XII*, Bari, 11-29 = "La visita de Adriano a Tarraco", traducción de D. Gorostidi, D. Gorostidi (ed.) 2017, 383-398.
- G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal Palazón** (2016), *Corpus Inscriptionum Latinarum*. II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. XIV. *Conventus Tarraconensis*. IV. *Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 4.
- C. Allag** (2010), "Mais qui était donc les peintres gallo-romains?", P. Chardon-Picault (dir.), *Aspects de l'Artisanat en milieu urbaine: Gaule et Occident Romain*, Actes du Colloque International d'Autum, Revue Archéologique de l'Est, Supplément 28, Dijon, 209-218.
- C. Allag, F. Kleitz** (2018), "Chartres (Eure-et-Loir). Le décor au dieu Océan", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (dirs.), *Actes du 29e Colloque de l'AFPMA, Louvres, 18 et 19 novembre 2016*, Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 353-362.
- P. Allison** (1995), "Painter-Workshops or Decorators Teams", *Mededelingen van het Nederlands Instituut de Rome* LIV.54, 98-108.
- M. Almagro Gorbea** (1986), *Segóbriga (Ciudad celtibérica y romana)*. *Guía de las excavaciones y Museo*, Madrid.
- M. Almagro Gorbea, J. M. Abascal Palazón** (1999), *Segóbriga y su conjunto arqueológico*, Madrid.
- J. Altieri Sánchez** (2002), "Las pinturas báquicas de la Casa del Mitreo: iconografía", *Excavaciones Arqueológicas en Mérida, Memoria 2000*, 6, Mérida, 341-359.
- J. Alvar Ezquerro** (1981), "El culto de Mitra en Hispania", *Memorias de Historia Antigua* 5, 51-72.
- J. Alvar Ezquerro (2018), *El culto de Mitra en Hispania*, Dykinson-PuFC, Madrid-Besançon.
- J. M. Álvarez Martínez** (1976), "La villa romana de El Hinojal en la Dehesa de Las Tiendas (Mérida)", *NAH* 4, 435-488.
- J. M. Álvarez Martínez, H. Lavagne, R. Perales Piqueres** (com.) (2001), *Mosaico Romano del Mediterráneo*, (Museo Arqueológico Nacional, mayo-julio 2001), Madrid.
- A. Álvarez Pérez, A. Domènech De La Torre, P. Lapuente Mercadal, A. Pitarch Martí, H. Royo Plumed** (eds.) (2009a), *Marbles and Stones of Hispania*, Exhibition Catalogue, ICAC, Tarragona.
- A. Álvarez Pérez, V. García Entero, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (eds.) (2009b), *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. *Hic et Nunc* 6, ICAC, Tarragona.

- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Pitarch Martí** (2006), “Informe de l’inventari preliminar dels materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus, Baix Camp)”, Unitat d’Estudis Arqueomètrics, ICAC, Tarragona.
- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (2010), “Las rocas ornamentales en las provincias del Imperio: el caso del Broccatello y la Piedra de Santa Tecla”, *Arqueología de la construcción: II, Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y provincias orientales: (Certosa di Pontignano, Siena, 13-15 de noviembre de 2008)*, CSIC, Madrid, 539-554.
- A. Àlvarez Pérez, J. M. Macías Solé, A. Muñoz Melgar, À. Pitarch Martí, I. Teixell Navarro, J. Menchon Bes** (2012), “The *marmora* used in the imperial cult area of Tarraco (Hispania Citerior)”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 196-203.
- W. Amelung** (1908), *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums II*, Berlin.
- B. Andreae, K. Anger, M. A. De Angelis, W. Geominy, M. G. Granino, J. Köhler, M. Kreeb, P. Liverani, M. Mathea-Förtsch, M. Stadler, A. Uncini** (1995), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums I*. Museo Chiaramonti, Berlin-New York.
- B. Andreae, K. Anger, M.G. Granino, J. Köhler, P. Liverani, G. Spinola** (1998), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums II*. Museo Pio Clementino, Cortile Ottagono, Berlin-New York.
- J. Andreu Pintado** (2004), *Edictum, Municipium y lex: Hispania en época flavia (69-96 d.C.)*, Oxford.
- S. Angiolillo** (1981), *Mosaici Antichi in Italia. Sardinia*, Consiglio Nazionale delle ricerche, Istituto Poligrafico e Zecca dello stato. Libreria dello Stato, Roma.
- Antique Sculpture from the Collection of the Pushkin Fine Arts Museum in Moscow* (1987), Moscú.
- F. Antonelli, L. Lazzarini, S. Cancelliere, D. Dessandier** (2009), “Minero-Petrographic and Geochemical Characterization of ‘*Greco Scritto*’ Marble from Cap De Garde, Near Hippo Regius (Annaba, Algeria)”, *Archaeometry* 51, 351-365.
- X. Aquilué Abadías** (1983), *La sede del Col·legi d’Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- F. Arasa Gil** (2004), “La decoración escultórica de las *villae* del País Valenciano”, *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 229-253.
- J. Arce Martínez, S. Ensoli, E. La Rocca** (eds.) (1997), *Hispania romana desde tierra de conquista a provincia del imperio*, Electa, Madrid.
- S. Ardeleanu** (2018), “*Giallo Antico* in Context. Distribution, Use and Commercial Actors According to New Stratigraphic Data from the Western Mediterranean (2nd C. Bc-Late 1st C. Ad)”, D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split, 2015)*. University of Split, 155-166.
- J. L. Argente Oliver, A. Mostalac Carrillo** (1981), “La pintura mural romana de la Casa del Acueducto de Tiermes (Montejo de Tiermes, Soria)”, *Numantia I*, 147-163.
- R. Arola Arnal, J. A. Domingo Magaña, N. Gasull Casanova** (2012), “The imported *marmora* from the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 190-202.
- D. Attanasio, A. B. Yavuz, M. Bruno, J. J. Herrmann Jr, R. H. Tykot, A. Van Den Hoek** (2012), “On the Ephesian origin of *Greco Scritto* marble”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 245-254.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi** (1998), *Portraits de l’Égypte romaine*, Catalogue de l’exposition Paris, Musée du Louvre, 5 octobre 1998-4 janvier 1999, Paris.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi, G. Nachtergaeel, V. Asensi Amoros, P. Détienne, S. Pagès-Camagna, A. S. Le Hô** (2008), *Portraits funéraires de l’Égypte romaine: cartonnages, lincoils et bois*. Éditions Kheops, Musée du Louvre, Paris.

S. Augusti (1967), *I colori pompeiani*, Roma.

S. Aurigemma (1960), *L'Italia in Africa, Tripolitania, I, I monumento d'arte decorativa*, Parte prima. I Mosaici, Roma.

L. C. Avellá Delgado (1980), "Conjunto de antoninianos. Tesorillo hallado en el teatro romano de Tarraco", L. Villaronga (dir.), *II Symposium Numismático de Barcelona*, volumen II, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 221-226.

M. Avi-Yonah (1933), *Mosaic pavements in Palestine*, London-Oxford.

B

B. Bacchelli, M. Barbera, R. Pasqualucci, L. Sagù (1995), "Nuove scoperte sulla provenienza dei pannelli in *opus sectile* vitreo della collezione Gorga", *AISCOM II*, (Bordighera, 1994), 447-466.

A. Bacchetta (2006), *Oscilla: rilievi sospesi di età romana*, Milano.

P. Baccini Leotardi (1978), *Ostia. Pitture con decorazioni vegetali dalle Terme*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, fasc. V, Roma.

I. Baldassarre, A. Pontrandolfo, A. Rouveret, M. Salvadori (2002), *Pittura romana. Dall'ellenismo al tardo-antico*, Milano.

I. Baldini (2005), "Mosaici di età tardoantica a Gortina (Creta)", *CMGR IX*, 1, 173-189.

A. Balil Illana (1957), *Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. de J. C.*, Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma IX, Roma.

A. Balil Illana (1958), "El mosaico de las tres gracias de Barcelona", *AEspA* 31, Madrid, 63-95.

A. Balil (1960), "El mosaico romano de la Iglesia de San Miguel", *CuadArqBar* I, Barcelona, 21-74.

A. Balil Illana (1962), "Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona", *AEspA* 35, Madrid, 36-69.

A. Balil Illana (1965), "Las Escuelas musivarias del *Conventus Tarraconensis*", *CMGR I*, 29-39.

A. Balil Illana (1966), "Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)", *IX CNA*, (Valladolid, 1965), 336-340.

A. Balil Illana (1969), "El mosaico 'della Medusa' di Tarragona", dins *Hommages à Marcel Renard*, III, Latomus 103, Bruxelles, 3-12.

A. Balil Illana (1970), *Estudios sobre mosaicos romanos I*, Studia Archaeologica 6, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1975), "*Emblemata*", *BSAA* 40-41, Valladolid, 67-89.

A. Balil Illana (1976), *Estudios sobre mosaicos romanos IV*, Studia Archaeologica 39, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1980), "Sobre el tesoro de Antoninianos de Altafulla (Tarragona)", *Acta Numismática IX*, Barcelona, 97-99.

A. Balil Illana (1983), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VI", *BSAA* 49, número 140, Valladolid, 215-266.

A. Balil Illana (1986a), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VIII", *BSAA* 52, número 175, Valladolid, 214-228.

A. Balil Illana (1986b), "El oficio de musivario", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 52, 143-161.

C. Balmelle (dir.) (2014), *Bulletin de l'AIEMA-AOROC* 23, CNRS, Paris

C. Balmelle, J. P. Darmon (2017), *La mosaïque dans les Gaules romaines*, Paris.

J. Ch. Balty (1981), "La Mosaïque Antique au Proche-Orient. I. Des origines à la Tétrarchie", *ANRW* II 12, 347-429.

J. Ch. Balty, D. Cazes, E. Rosso (2012), *Sculptures Antiques de Chiragan (Martres-Tolosane). I. Les portraits romains, I.2 Le siècle des Antonins*, Toulouse.

- A. Ballu** (1897), *Les ruines de Timgad (antique Thamugadi)*, Paris.
- J. Banko** (1929), "Zur 'corona donatica'", *Jahreshefte der österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 25, 121-124.
- F. Baratte** (1973), "Le tapis géométrique du Triomphe de Neptune de Constantine", *MEFRA* 85, 1, 313-334. DOI: <https://doi.org/10.3406/mefr.1973.948> www.persee.fr/doc/mefr_0223-5102_1973_num_85_1_948.
- F. Baratte (1978), *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du Musée du Louvre, Paris*, Editions de Réunion des musées nationaux, Paris.
- A. Barbet** (1982), "Peintures murales trouvées dans les latrines et les boutiques près du forum de Bolsena", G. Hallier, M. Humbert, P. Pomey, *Bolsena VI. Les abords du forum*, École Française de Rome, 102-132.
- A. Barbet (1985), *La peinture murale romaine. Les styles décoratifs pompéiens*, Paris.
- A. Barbet (1987), "La diffusion du I, II et III styles pompéiens en Gaule", *Pictores per provincias*, Cahiers d'archéologie romande 43, Avenches, 7-27.
- A. Barbet (1995), "La technique comme révélateur d'écoles, de modes, d'individualités des peintres?", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome. Antiquity* 54, 61-80.
- A. Barbet, avec la collaboration de C. Allag (1997), *La peinture romaine. Du peintre au restaurateur*, Saint-Savin.
- A. Barbet (2004), "La composition de plafonds et voûtes antiques: essai de classification et vocabulaire", L. Borhy (dir.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Vezsprem, 15-19 mai 2001), Budapest, 27-36.
- A. Barbet (2008), *La peinture murale en Gaule romaine*, Paris.
- A. Barbet (2013), *Peintures romaines de Tunisie*, Paris.
- A. Barbet (2021), *Coupoles, voûtes et plafonds peints d'époque romaine. Ier-IVe siècle apr. J.-C.* Paris: Hermann.
- A. Barbet, C. Allag** (1972), "Techniques de préparation des parois dans la peinture murale romaine", *MEFRA* 84.2, 935-1069.
- A. Barbet, N. Blanc, H. Eristov** (1999), "Bilancio e prospettiva", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 363-385.
- A. Barbet, Y. Draveu, A. Le Bot, D. Magnan** (1977), "Peintures murales romaines d'Alésia, l'hypocauste n° 1", *Gallia* 35.1, 173-199.
- B. Bargagli, C. Grosso** (1997), *I Fasti ostienses. Documento della storia di Ostia*, Itinerari Ostiense VIII, Roma, Soprintendenza Archeologica di Ostia.
- X. Barral Altet** (1978), *Les Mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laetana*, Publicaciones Eventuales, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.
- X. Barral Altet, R. Navarro Sáez** (1975), "Las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Hispania. Un motivo de orla itálico", *Homenaje a R. Bianchi Bandinelli, BSAA* 40-41, Valladolid, 503-522.
- J. L. Barrera Antón** (1984), *Los capiteles romanos de Mérida*, Monografías Emeritenses 2, Badajoz.
- J. L. Barrera Antón (2000), *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*, Roma.
- J. L. Barrera Antón (2002), "La decoración arquitectónica romana de Regina. Problemas de estilo y cronología", *Romula* 1, 57-74.
- P. Barresi** (2000), "Architettura pubblica e munificenza in Asia Minore. Ricchezza, costruzioni e marmi nelle province anatoliche dell'impero", *MedAnt* 3, 309-368.
- P. Barresi, P. Pensabene, D. Trucchi** (2002), "Materiali di reimpiego e progettazione nell'architettura delle Chiese Paleocristiane di Roma", *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo)*, (Roma, 2000), Città del Vaticano, 799-842.

- T. Barrientos Vera** (2001), "Nuevos datos para el estudio de las religiones orientales en Occidente: un espacio de culto mitraico en la zona sur de Mérida", *Mérida. Excavaciones Arqueológicas 1999*, Memoria 5, Mérida, 357-381.
- F. Barry** (2011), "The Mouth of the Truth and the Forum Boarium: Oceanus, Hercules, and Hadrian", *The Art Bulletin* XCII, 1, 7-37.
- A. Bar-Shay** (2005), "Les modèles polaires (Analyse et construction). La géométrie par la corde et les clous", *CMGR IX* 2, 833-846.
- C. Bassi, L. Endrizzi** (1996), "Trento, Via Rosmini: Vecchie e nuovi rinvenimenti", *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 181-188.
- F. L. Bastet, M. De Vos** (1979), *Proposta per una Classificazione del terzo stile pompeiano* (Archeologische Studiën van het Nederlands Instituut te Rome IV), Staatsuitgeverij, The Hague.
- S. Bayo Fuentes, J. Moratalla Jávega, A. Morillo Cerdán, F. Sala Sellés** (2021), "El fortín romano tardo-republicano del Tossal de la Cala (Benidorm, Alicante. Autopsia y reinterpretación de un yacimiento histórico", *AEspA* 94, e16. DOI: <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.16>.
- G. Becatti** (1954), *I mitrei*, Scavi di Ostia II, Roma.
- G. Becatti (1960), *La colonna coelide istoriata: problemi storici iconografici stilistici*, Roma.
- G. Becatti (1961), *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia IV, Roma.
- G. Becatti (1965), "Alcune caratteristiche del mosaico bianco-nero in Italia", *CMGR I*, 15-24.
- G. Becatti (1971), "Ninfe e divinità marine. Ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche", *Studi Miscellanei* 17, Roma.
- G. Becatti (1975), "Alcune caratteristiche del mosaico policromo in Italia", *CMGR II*, 173-192.
- G. Becatti, E. Fabbricotti** (1970), *Mosaici antichi in Italia. Regione Settima: Baccano villa romana*, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.
- R. L. Beck** (2006), *The religion of the Mithras cult in the Roman Empire*, Oxford.
- F. Beltrán Lloris** (2019), "Las flamínicas provinciales de la Hispania citerior", S. Alfayé, F. Pina (eds.), *Dioses, sacerdotes y magos en el mundo antiguo. Homenaje a Francisco Marco Simón*, Bandue 11, 195-213.
- M. Beltrán Lloris** (2009), *Caesar Augusta. La casa de los hispanorromanos, Museo de Zaragoza, Exposición permanente*, Zaragoza.
- F. Beltrán Lloris, C. Guiral Pelegrín** (Inèdit), "Coronas agonísticas en las pinturas de la villa de Els Munts (Altafulla, Tarragona): ¿recurso ornamental o conmemoración?", (comunicació oral al XI Col·loqui Internacional de AIPMA, Efes, 2010).
- A. Ben Abed Ben Khader** (1999), "Un nouvel édifice des Asclepeia en Afrique découvert à Thuburbo Majus", M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine VII*, Tunis, 321-326.
- A. Ben Abed-Ben Khader (2001), "Ateliers de mosaïque a Thuburbo Majus (Tunisie)", *CMGR VIII* 1, 201-215.
- A. Ben Abed Ben Khader (dir.) (2003), *Image de pierre. La Tunisie en mosaïque*, Ars Latina.
- M. Bendala Galan** (1981), "Las religiones místicas en la España Romana", *La Religión Romana en Hispania*, Actes del *symposium* (Madrid, 1979), Madrid, 283-299.
- M. Bendala Galan (1982), "Reflexiones sobre la iconografía mitraica de Mérida", *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, 99-108.
- J. Bennett** (1996), *Thermal alteration of bone: experiments in postburial modification*, (Tesi de màster, University of Tennessee).
- P. M. Berges Soriano** (1970a), "Informe sobre 'Els Munts'", *Boletín Arqueológico*, IV, 105-112, Tarragona, 140-150.
- P. M. Berges Soriano (1970b), "Las ruinas de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *Información Arqueológica* 3 (setembre-deseembre de 1970), Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, 81-87.

- P. M. Berges Soriano (1970c), "Organización de las ruinas y museo monográfico de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *Actas de la III Asamblea de Instituciones de Cultura de las Diputaciones Provinciales* (Barcelona, 1968), 309-315.
- P. M. Berges Soriano (1977a), "Nuevo informe sobre Els Munts", *Estudis Altafullecs* 1, 27-47.
- P. M. Berges Soriano (1977b), "Ruinas de 'Els Munts', Altafulla (Tarragona)", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 5, Madrid, 37-42.
- P. M. Berges Soriano, R. Navarro Sáez** (1974), "Un mosaico romano con tema de muralla en Tarragona", *Pyrenae* 10, Barcelona, 165-172.
- M. Bergmann** (1978), *Marc Aurel*, Liebieghaus Monographie 2, Frankfurt am Main.
- É. Bernand** (1969), *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, Paris.
- P. Berni Millet, C. Carreras Monfort, O. Olesti Vila** (2005), "La gens Licinia y el nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar", *AEspA* 78, Madrid, 167-187.
- P. Berni Millet, D. Gorostidi Pi** (2013), "C. Iulius Valerianus et C. Iulius Iulianus. Mercatores del aceite bético en un *signaculum* de plomo para ánforas Dressel 20", *JRA* 26, 113-135.
- L. Bertacchi** (1988), "Uno straordinario mosaico figurato tardoantico nel territorio di S. Canzian d'Isonzo", *Aquileia Nostra* 69, 1988, 222-239.
- F. Berti** (1983), "I mosaici di Iasos", *CMGR* III/1, 235.
- H. G. Beyen** (1938), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Erster Band, Haag.
- H.G. Beyen (1960), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Zweiter Band, Haag.
- A. R. Birley** (2003a), *Adriano*, Barcelona.
- A. R. Birley (2003b), "Hadrian's Travels", P. Erdkamp, O. Hekster, G. De Kleijn, S. T.A.M. Mols, L. De Blois, *Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)*, Roma, March 20-23, 2002, 425-44.
- M. E. Blake** (1930), "The pavements of the roman building of the Republic and early Empire", *MAAR* 8, University of Michigan.
- M. E. Blake (1936), "Roman Mosaics of the second century in Italy", *MAAR* 13, University of Michigan.
- M. E. Blake (1940), "Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity" *MAAR* 17, University of Michigan, 81-130.
- N. Blanc** (1983), "Les stucateurs romains: témoignages littéraires, épigraphiques et juridiques", *MEFRA* 95.2, 859-907.
- V. Blanc-Bijon** (2010), "Océans dans la cuve aux poissons. Nouvelles peintures de Neapolis (Nabeul, Tunisie). Étude préliminaire", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso internazionale dell'AIPMA*, (Napoli, 17-21 settembre 2007), *Annali di archeologia e storia antica*, 18/2, Napoli, 575-581, pl. coul. LIV.2-LV.1-2.
- V. Blanc-Bijon (2011), "Nabeul (Tunisie). Les enduits peints de la fabrique de salaison B", *Les Nouvelles de l'Archéologie* 123, 57-60.
- R. Bloch** (1947), *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma.
- M. Boada Juncà** (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona.
- M. Boada Juncà (ed.) (2004), *El Mèdol*, Barcelona.
- M. T. Boatwright** (2000), *Hadrian and the cities of the Roman Empire*, Princeton.
- M. Bobadilla** (1969), "El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)", *Pyrenae* 5, Barcelona, 141-154.
- A. Bohne** (2011), *Bilder vom Sport. Untersuchungen zur Ikonographie römischer Athletendarstellungen*, Nikephoros Beihefte band 19, Hildesheim.

- P. Bol** (ed.) (1989-1998), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke I-V*, Berlin.
- F. Boldrighini** (2003), *Domus picta. Le decorazione di Casa Bellezza sull'Aventino*, Roma.
- F. Boll, C. Bezold, W. Gundel** (1966), *Stern Glaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Stuttgart.
- N. Bonacasa** (2008), "Roma in area punica: le Terme di Sabratha", *www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it*, 37-54 [consultat: 27/03/18].
- G. Bonamante, M. Mayer Olivé** (eds.) (1996), *Historiae Augustae. Colloquium Barcinonense*, Edipuglia, Bari.
- J. Bonamusa Roure, J. Arenas** (1984), "Els testimonis mitraics iluronosos dins el context de la Tarraconense", *Laietania* 1982-83, Mataró, 248-253.
- E. Bonucci, G. Graziani** (1975), "Comparative thermogravimetric, X-ray diffraction and electron microscope investigations of burnt bones from recent, ancient and prehistoric age", *Atti Della Accademia Nazionale dei Lincei. Sci. Fis. Matem. Natur*, Serie 8, volume 59, 517-534.
- B. Borg** (2009), "Lo sguardo interiore. Memoria di sé nell'Egitto romano", E. La Rocca (ed.), S. Ensoli, S. Tortorella, M. Papini, *Roma. La pittura d'un Impero*, Milano, 67-75.
- G. Borghini** (ed.) (2004), *Marmi antichi*, De Luca Editori d'Arte, Roma.
- L. Borhy** (2007), "Calçotada im Römischen Pannonian?, Interpretation eines Wandgemäldes aus Brigetio (Fo: Komáron/Snozy-Vásártér, Ungarn)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 263-265.
- L. Borhy (2011), "Everyday-Life on the Pannonian Limes: Houses and their Inner Decoration in Roman Brigetio (Komáron/Snözy, Hungary)", *Histria Antiqua* 20, 34-62.
- J. M. Boronat Recasens** (1925), "Restes romanes a Altafulla", *La Publicitat*, 23 de febrer de 1925.
- M. Bosch De Doria, R. Coll Monteagudo, J. Font Piqueras** (2005), "La vil·la romana de Can Ferrerons. Resultat de les darreres intervencions", *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.
- P. Bosch Gimpera** (1925), "Les ruïnes romanes d'Altafulla", *Butlletí Arqueològic*, III, 23, Tarragona, 1-3.
- J. P. Bost** (2005), "Le Numismatique. Le III siècle. Histoire et Archéologie de la Péninsule Ibérique Antique, Chroniques Quinquenales, Chronique VII. 1998-2002", *Revue des Études Anciennes*, Tome 107, numéro 1, 262-264.
- J. Botet Siso** (1908), *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyoriales, reials y locals pròpies de Catalunya*, IEC, Barcelona.
- A. Bottini** (ed.) (2006), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Roma (19/02-20/08 de 2006), Electa, Milano.
- M. Bradley** (2006), "Colour and marble in early imperial Rome", *The Cambridge classical journal* 52, 1-22.
- I. Bragantini** (2004), "Una pittura senza maestri: la produzione della pittura parietale romana", *Journal of Roman Archaeology* 17, 131-145.
- I. Bragantini (2005), "Gli emblemata in contesti funerari di età imperiale", *CMGR* IX,2, 1155-1166.
- I. Bragantini, M. De Vos** (1982), *Museo Nazionale Romano. Le pitture II.1. Le decorazione della villa romana della Farnesina*, Roma.
- Ch. Breuer** (2001), *Antike Skulpturen. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe.
- C. Briand-Ponsart** (1999), "Summa honoraria et ressources des cités d'Afrique", *Il Capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente* (Roma, 1996), Roma, 217-234.
- Ph. Bruneau** (1972), *Les Mosaïques de Délos*, École française d'Athènes, Exploration archéologique de Délos 29, Paris.
- Ph. Bruneau (1981), "Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque impériale", *ANRW* II 12, 320-346.

- Ph. Bruneau (1984), "Les mosaïstes antiques, avaient-ils des cahiers de modèles?", *Revue Archéologique*, 241-272.
- M. Bruno, H. Elçi, A. B. Yavuz, D. Attanasio** (2012), "Unknown Ancient Marble Quarries of Western Asia Minor", *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 562-572.
- S. Brusini** (2006), "La statuaria nelle ville d'otium: attestazioni di età medioimperiale", J. Ortalli (ed.) (2006), *Vivere in villa, Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze, 309-332.
- M. L. Bruto, C. Vannicola** (1990), "Ricostruzione e tipologia delle *crustae* parietali in età imperiale", *Archeologia Classica* XLII, 325-376.
- L. Budde** (1972), *Antike Mosaiken in Kilicien. I, Frühchristliche Mosaiken in Missis-Mopsuphestia. II, Die Heidnischen Mosaiken*, Verlag Aurel Bourger Reklinghausen.
- M. Buonocuore** (1984), "Signacula nel Museo Profano della Biblioteca Apostolica Vaticana", *Epigraphica* 46, 158-167.
- A. Buonopane, S. Braito** (eds.) (2014), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*. Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma.
- J. Buikstra, M. Swegle** (1989), "Bone modification due to burning: experimental evidence", R. Bonnicksen, M. Sorg (eds.), *Bone Modification*, Orono: University of Maine, 247-258.
- F. Burkhalter, A. Philippa-Touchais** (2003), "Fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 2001 et 2002", *Bulletin de correspondance hellénique* 127.2, 683-1133.
- K. R. Burns** (1999), *Forensic anthropology training manual*, Prentice Hall, New Jersey.
- M. Buzov** (2005), "The roman Mosaics of Dalmatia, Histria and Pannonia", *CMGR* IX, 2, 683-693.

C

- L. Caballero Zoreda** (com.) (1990), *Los bronces romanos en España*, Exposició al Palacio de Velázquez (Madrid, maig-juliol 1990), Madrid = *Los bronces romanos en España*.
- A. Caballos Rufino** (1990), *Los senadores hispano-romanos y la romanización de Hispania. Prosopografía*, Écija.
- A. Caballos Rufino, E. Melchor Gil** (eds.) (2014), *De Roma a las provincias: las élites como instrumento de proyección de Roma*, Sevilla.
- H. U. Cain** (1985), *Römische Marmorandelaber (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 7)*, Mainz am Rhein.
- M. L. Caldelli** (1993), *L'Agon Capitolinus. Storia e protagonisti dall'istituzione domiziana al IV secolo*, Roma.
- M. L. Caldelli (1997), *Gli agoni alla greca nelle regioni occidentali dell'Impero. La Gallia Narbonensis*, Roma.
- M. L. Caldelli (2008), "Un atleta dimenticato e gli amori di Elagabalo: nota su un mosaico di Puteoli", *MEFRA* 120/2, 469-473.
- S. Campbell** (1991), *The mosaics of Aphrodisias in Caria*, Toronto.
- I. Campos Méndez** (2004), "Espacio y práctica cultural de los misterios mitraicos", *Vegueta* 8, 37-50.
- I. Campos Méndez (2010), *Fuentes para el estudio del Mitraísmo*, Cabra.
- J. M. Campos Carrasco, A. Gómez Rodríguez** (2008), "Os mosaicos de Niebla/Ilipa e Tejada la Nueva/Ituci", J. M. Campos, A. Fernández, S. García, A. Gómez, J. Lancha, C. Oliveira, J. F. De Rueda, N. De la Vidal, *A Rota do Mosaico Romano o Sul da Hispânia (Andaluzia e Algarve)*, *Equipa Mosud His (Interreg III A)*, Lisboa, 55-61.
- A. Cánovas Ubera** (2010), "La arquitectura doméstica de la zona occidental de Colonia Patricia Corduba", D. Vaquerizo, J.F. Murillo, *El Anfiteatro Romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis Arqueológico (ss. I-XIII d.C.)*, Monografías de Arqueología Cordobesa 19, Córdoba, 415-438.

- A. Cánovas Ubera, C. Guiral Pelegrín** (2007), "Las musas de *Gades* (Cádiz, España)", C. Guiral Pelegrín (dir.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura antigua*, Actas del Congreso Internacional de La Association International pour la Peinture Antique (Zaragoza-Calatayud, 2004), Calatayud.
- A. M. Canto y De Gregorio** (1991), "CIL VI 10229: ¿El testamento de Licinio?", *Chiron* 21, Munic, 277-324.
- A.M. Canto y De Gregorio (1998), "*Saeculum Aelium, saeculum hispanum*: poder y promoción de los hispanos en Roma", *Hispania, El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 209-224.
- G. Canuti** (1994), "I mosaici con raffigurazioni delle stagioni in Italia", R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del I Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (Ravenna, 29 Aprile-3 Maggio 1993)*, Ravenna, 75-109.
- L. Capasso, K. A. R. Kennedy, C. A. Wilczak** (1991), *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Edigrafital S.p.A, Teramo.
- E. Cappelletto** (2017), "Jupiter Ammon, Medusa e Acheloos durante il principato di Claudio: nuove proposte di interpretazione", P. Pensabene, M. Milella, F. Caprioli (a cura di), *Decorazione e architettura nel mondo romano, Atti del Convegno, Roma 21-24 maggio 2014*, Thiasos Monografie 9, Roma, 547-556.
- A. Carandini, A. Ricci, M. De Vos** (1982), *Filosifiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo.
- G. Carettoni** (1983), *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*, Mainz and Rhein.
- J. M. Carreté Nadal, S. Keay, M. Millett** (1995), *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Ann Arbor.
- J. Carruesco Garcia, J. Ruiz de Arbulo Bayona** (2017), "Certamina en el circo de Tarraco como espectáculos provinciales", J. López (ed.), *Actes. 3er congrès internacional d'arqueologia i món antic. La glòria del circ. Curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós*, Tarragona, 301-306.
- P. Casari** (1998), "Sui clipei del foro di Augusto", *Archeologia Classica* 50, 391-407.
- P. Casari (2004), *Iuppiter Ammon e Medusa nell'Adriatico nordorientale: simbologia imperiale nella decorazione architettonica forense*, Roma.
- J. Casas Genover, J. M. Nolla Brufau, Ll. Palahí Grimal, D. Vivó Codina, V. Soler Fusté** (2015), "Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'*Emporiae* (Prouincia Hispania Citerior)", *RAP* 25, 245-262.
- A. Castellano Hernández, H. Gimeno Pascual, A. V. Stylow** (1999). "Signacula. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XVII (1-2), Madrid.
- V. Castiglione Morelli, R. Vitale** (1989), "La *insula* 8 della *regio* I, un campioni di indagine socio-economica", *Rivista di studi pompeiani* 3, 185-221.
- M. J. Castillo Pascual** (1996), *Espacio en orden: el modelo gramático-romano de ordenación del territorio*, Logroño.
- E. Castro Del Río, A. Cánovas Ubera** (2010), *La domus del Parque infantil de Tráfico (Córdoba)*, Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa 2, Córdoba, 121-140.
- M. Cavalieri** (2002), "La maschera di Oceano: valore e simbología di un'iconografia romana", *Aurea Parma* LXXXVI, 49-72.
- M. Cavalieri (2003), "L'immagine di Tethys. Nota sul significato del tema oceanico nel mondo romano", *Aurea Parma* LXXXVII, 379-382.
- M. Cavalieri (2018), "*Spolia Oceani*. Note sull'iconografia oceanica a margine della ricerca di Sara Santoro", M. Cavalieri, C. Boschetti (eds.), *Multa per Aequora Il polisemico significato della moderna ricerca archeologica. Omaggio a Sara Santoro, Louvain-la-Neuve*: Presses universitaires de Louvain, 689-710.
- R. Cebrián Fernández, A. Fernández Díaz** (2001), "Un techo pintado en la *domus* de *G. Iulius Silvanus* en Segobriga (Saelices, Cuenca, *Conventus Carthaginensis*)", L. Borhy (ed.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Veszprém, 15-19 mai 2001), Budapest, 137-146.

- J. J. Cepeda Ocampo** (2002), "Tesoros monetarios de la segunda mitad del siglo III. Valsadornin, 1937. Porto carro, 1974", *X Congreso Nacional de Numismática*, (Albacete, 1998), Madrid, 411-423.
- J. A. Cerdà Mellado, J. García Roselló, C. Martí García, J. Pujol Del Horno, J. Pera Isern, V. Revilla Calvo** (1997), "Els estrats del segle V dC i l'amortització del *Cardo Maximus* d'Ilvro", *Laetania* 10, Mataró, 121-205.
- M. Cerezo Tamayo** (2007), "Pinturas romanas procedentes del antiguo convento dominico de San Pedro Mártir (Toledo, España)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 451-453.
- A. Chalupa** (2016), "The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs", XXIV/2016/1/Rozhledy, 65-95, *Religio: revue pro religionistiku*, volume 24, número 1, Brno, 65-91.
- A. Chaniotis** (2010), "Epigraphic bulletin for Greek religion 2007", *Kernos* 21, 271-327.
- S. Charitonidis, L. Kahil, R. Ginouves** (1970), *Les mosaïques de la Maison du Ménandre a Mytilene*, Berna.
- F. Charlier** (2004), "La pratique de l'écriture dans les tuileries gallo-romaines", *Gallia* 61, 67-102.
- A. Chavarría Arnau** (2007), *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Brepols, Turnhout.
- M. Chehab** (1958-1959), "Mosaïques du Liban", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 14-15, Beyrouth.
- F. Chiodini** (1975), "*Juno Virgo quae in Sabinis Feronia dicebatur*", *ArchCl* 27, 187-205, làmines 33-39.
- A. Ciarallo, E. De Carolis, A. Barbet** (2001), Pompei. *Nature, sciences et techniques*, Catálogo de la Exposición, Milano.
- R. Ciardiello** (2006), "VI 17 *Insula Occidentalis* 42. Casa del Bracciale d'Oro", M. Aoyagi, U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 69-256.
- G. Cicala** (2012), "*Signacula ex aere*. La collezione Milani del Museo Nazionale di Parma", *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 10, 247-261.
- M. Cima** (1986a), "I pavimenti", M. Cima, E. La Rocca (ed.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 61-65.
- M. Cima (1986b), "Il 'Prezioso arredo' degli Horti Lamiani", M. Cima, E. La Rocca (ed.) *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 105-144.
- G. E. Cinque, E. Lazzeri** (2012), "Policromia marmorea nei revestimenti pavimentali e parietali della villa Adriana di Tivoli: Nuove scoperte e verifiche", *Romula* 11, 161-204.
- M. Cisneros Cunchillos** (1998), "El empleo privado del mármol en el valle del Ebro: la colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)", *Caesaraugusta* 74, 13-36.
- J. F. Clariana Roig** (2008), "Capitells i basaments de columnes d'època romana de la comarca del Maresme", *Laetania* 18, 77-100.
- J. R. Clarke** (1991a), "The Decor of the House of Jupiter and Ganymede at Ostia Antica, Private Residence Turned Gay Hotel?", E. K. Gazda (ed.), *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, The University of Michigan Press, 89-104.
- J. R. Clarke (1991b), *The Houses of the Roman Italy, 100 B.C.-A.D. 250. Ritual, Space, and Decoration*. University of California Press.
- J. R. Clarke (1996), "Landscape paintings in the Villa of Oplontis", *Journal of Roman Archaeology*, 9, 81-107.
- Claudiano** (1993), *Poemas*, Obra completa, Introducción, traducción y notas de M. Castillo Bejarano. Rev.: L. Rivero García, volumen II, Gredos 181, Madrid.
- M. Clauss** (2012), *Mithras. Kult und Mysterium*, Darmstadt.
- M. Clavería Nadal** (2006), "Escultura", J. López Vilar, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, ICAC, Tarragona, 233-240.

- M. Clavería Nadal, E. M. Koppel** (2007), “La gran escultura en bronce”, *Sautuola* 13, 251-275.
- F. Coarelli** (1963), “Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania indipendente e sul commercio alessandrino in occidente nei primi due secolo dell’Impero”, *ACI* XV, 61ss.
- A. Cocchiaro, M. T. Gianotta, L. Masiello, E. G. Quarta** (2005), “*Brundisium*: I Mosaici della *Domus* di San Giovanni al Sepolcro”, *CMGR* IX, 123-135.
- R. H. Cohon** (1984), *Greek and Roman Stone table supports with decorative reliefs* (Tesi doctoral, Universitat de Nova York), Ann Arbor-Michigan.
- L. Colominas Barberà** (2013), *Arqueozoología y Romanización: Producción, Distribución y Consumo de Animales en el Nordeste de la Península Ibérica Entre los Siglos V a ne-V dnc.*: Archaeopress, Oxford.
- L. Colominas Barberà, P. Castanyer Masoliver, J. Tremoleda Trilla** (2014), “Roman everyday cooking and eating: an interdisciplinary study of the remains recovered in the pantry at Vilauba villa (Girona, Spain)”, *JRA* 27 (1), 239-254.
- I. Corswandt** (1982), *Oscilla. Untersuchungen zu einer römischen Reliefgattung*, Tesi doctoral, Berlin.
- J. M. Croisille** (2005), *La peinture romaine*, Picard, Paris.
- M. Crusafont i Sabater** (1982), *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid.
- M. Cruz Villalón** (1985), *Mérida Visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.
- F. Cumont** (1903), *The mysteries of Mithra* (traducció de la segona edició francesa revisada a càrrec de T.J. McCormack), Chicago.
- B. W. Cunliffe** (1971a), *Excavations at Fishbourne 1961-1969*, London.
- B. W. Cunliffe (1971b), *Fishbourne. A roman Palace and its Garden*, London.
- L. Curtius** (1972), *Die Wandmalerei Pompejis. Hildesheim*, New York.

D

- L. A. D’Acunto** (2008), “*Regio IX*”, A. Carrella , L. A. D’Acunto, N. Inserra , C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 155-203.
- DA III, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1904), “marmor”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome III, 2, Paris.
- DA IV, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1877), “signum”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome IV, 2, Paris.
- M. P. Darblade-Audoïn** (2006), *Nouvel Espérandieu: Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule II, Lyon*. Paris.
- J. P. Darmon** (2000), “La Mosaïque antique: Rome, modèle pour l’Empire. Le discours de l’image”, H. Lavagne, E. Balanda, A. Uribe Echevarria (dirs.), *Mosaïque. Trésor de la Latinité. Des origines à nos jours*, Ars Latina, Quetigny 37-43.
- W. A. Daszewski** (1974), “La mosaïque du Labyrinthe de Cormerod”, *Germania* 52, I, 109-119.
- W. A. Daszewski, (1977), *Nea Paphos, II, La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du Labyrinthe, de Thésée et du Minotaure*, Editions scientifiques de Pologne, Varsovia, 40-100.
- W. A. Daszewski (1985), *Corpus of Mosaics from Egypt I, Hellenistic and Early Roman Period*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- W. A. Daszewski (2001), “Un atelier ‘royal’ de mosaïques à Alexandrie”, *CMGR* VIII, 2, 266-277.
- W. A. Daszewski (2005), “Egypt, birds and mosaics”, *CMGR* IX, 2, 1143-1152.
- N. Davey, R. Ling** (1982), *Wall-painting in Roman Britain*, Alan Sutton, Society for the Promotion of Roman Studies.

- S. Davis, M. MacKinnon** (2009), "Did the Romans bring fallow deer to Portugal?" *Environmental Archaeology* 14, 15-26.
- L. De Blois** (eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476), Rome (March 20-23, 2002), *Impact of Empire* 3, Amsterdam, 425-441.
- S. De Caro** (2001), *I mosaici. La casa del Fauno*, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.
- E. De Carolis** (1976), "Gruppo di affreschi rinvenuti lungo via Genova (S. Vitale)", *Affreschi romani delle raccolte dell'Antiquarium Comunale*, Roma.
- E. De Carolis (2007) *Il mobili a Pompei ed Ercolano. Letti, tavoli, sedie e armadi. Contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale*, Roma.
- M. De Franceschini** (1991), *Villa Adriana. Mosaici. Pavimenti. Edifici*, "L'Erma di Bretschneider", Roma.
- M. De Franceschini (2005), *Ville dell'Agro romano*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- M. A. De Francisco Casado** (1989), *El culto de Mithra en Hispania*, Granada.
- M. P. De Hoz García-Bellido** (2017), "Introducció a la traducció de J. Carruesco d'Alföldy 2011a", D. Gorostidi (ed.), *Géza Alföldy. Estudios tarraconenses*, URV / ICAC, Tarragona, 281-284 i 285-339.
- A. De Laborde** (1974), *Viatge pintoresc i històric. El Principat* (edició francesa publicada circa 1806), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- S. De Maria** (1993), "Le pitture della *domus* dei *Coiedii* di Suasa (Ancona) e il loro contesto architettonico", E.M. Moormann (ed.), *Functional and Spatial Analysis of Wall Painting. Proceedings of the Firth International Congress on Ancient Wall Painting (Amsterdam 12-18 September 1992)*, Babesch, Leiden, 82-89.
- L. De Matteis** (2004), *Mosaici di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente XVII, Atene.
- M. De Muylder, S. Groetembril, L. Lemoigne, J. Sanyova** (2016), "Le décor de la villa de la 'Mare aux Canards' à Noyon et la question des décors monochromes verts en Gaule", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Une archéologie du décor*. Actes du 27e colloque de l'AFPMA, (Toulouse, 21 et 22 novembre 2014) Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 5, Bordeaux, 225-242.
- F. J. De Rueda Roigé** (2011), "Iconografía de las Estaciones en la musivaria de la Hispania romana", *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 157-174.
- M. De Saravia, A. Kiss** (1973), *Roman Mosaics in Hungary, Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- G. F. De Simone** (2006), "VI 17 Insula Occidentalis 41", M. Aoyagi, U. Pappalardo, *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 43-67.
- M. De Vos** (1968-69), "Due monumenti di pittura postpompeiana a Roma", *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 81, 149-172.
- M. De Vos (1980), *L'Egittomania in pitture e mosaici romano-campani della prima età imperiale*, E. J. Brill, Leiden.
- A. De Ridder** (1913), *Les bronzes antiques du Louvre I*, Paris.
- M. D. Del Amo Guinovart** (1981), "Aportación al estudio de las canteras romanas de la zona arqueológica de Els Munts", *Estudis Altafullencs* 5, Altafulla, 5-25.
- S. Derwael** (2015), "Les Blattmasken dans la mosaïque pariétale. Nymphées et bassins domestiques", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.), *XII Colloquio AIEMA (Venezia 11-15 settembre 2012)*, Verona, 147-158.
- S. Derwael (2016a), "Blattmasken. Un motif iconographique mêlant frontalité et dynamisme végétal", *Méthodes et Interdisciplinarité en Sciences humaines* 5, 33-48.
- S. Derwael (2016b), "Aux frontières du réel, les Blattmasken dans le système ornemental romain", P. Caye, F. Solinas (eds.), *Les Cahiers de l'Ornement I*, Roma, 47-56.

S. Derwael (2017a), "La diffusion des Blattmasken dans le bassin Méditerranéen. Entre tradition et innovation", *La diffusion des répertoires décoratifs en Méditerranée antique et médiévale*, Atti del colloquio (Tunisi 2-4 dicembre 2013), Tunis, 205-229.

S. Derwael (2017b), "Au coeur des débats. La diffusion des têtes végétalisées dans les décors de 'IVe style' ", *Context and meaning. Proceedings of the twelfth International Conference of the AIPMA*, (Athens, September 16-20), Paris, 119-124.

F. Des Bosc-Plateaux (2005), *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C.-138 ap. J.-C.)*, Bibliothèque de la Casa de Velázquez 32, Madrid.

A. Desbat (1994), "L'architecture domestique", A. Desbat, O. Leblanc, J.L. Prisset, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 192-212.

S. Descart (2016), *Les concours grecs sous la domination romaines: l'interventionnisme impérial et ses impacts sociaux*, Tesis doctoral, Université du Québec à Montreal.

H. Dessales (2013), *Le partage de l'eau. Fontaines et distribution hydraulique dans l'habitat urbain de l'Italie romaine*, École française de Rome, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 351, Roma.

V. Di Napoli (2002), "Il fregio a tema agonistico del teatro di Hierapolis (Frigia): iconografia e iconologia nell'arte romana imperiale", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, LXXX, serie 3.2, 379-411.

I. Di Stefano (2010), "A proposito di *signacula*: la *tarda et negligens subscriptio libellorum* una forma (*ex aere?*) di *Commodus*", *ZPE* 173, 273.

I. Di Stefano (2011), "*Signacula ex aere*. Gli antichi timbri romani di bronzo e le loro impronte", M. Corbier, J.P. Guilhembet (eds.), *L'épigraphie dans la maison romaine* (Paris, 2004), Paris, 345-378.

I. Di Stefano (2012), "*Signacula ex aere in officina*: aggiornamenti e novità di una ricerca multidisciplinari", *SEBarc* 10, 229-246.

A. Di Vita (1966), *La villa della "Gara delle Nereide" presso Tagiura: un contributo alla storia del mosaico romano*, Tripoli.

M. Díaz García (2009), *El castellum de Puigpelat*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5, Fundació Privada Líber, Tarragona.

M. Díaz García, M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé (2000), "Les termes publiques de Tarragona: excavacions en el carrer de Sant Miquel número 33. Estudi preliminar", J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tarraco* 99, 111-136.

P. Díez Del Corral Corredoira (2004), "El mar en el fin del mundo, Océano en la musivaria de Gallaecia", *Gallaecia* 23, 35-56.

L. Dobosi, L. Borhy (2011), "The *Municipium* of *Brigetio*. Roman Houses at Komárom / Szöny-Vásártér", *Periodica Polytechnica Architecture* 42.2, 3-10.

T. Dohrn (1960), *Die Tyche von Antiochia*, Berlín.

M. A. Dollfus (1967), "Les cachets de bronze romains", *Bulletin Archeologique du Comité des travaux historiques et Scientifiques, Antiquités Nationales. Afrique du Nord* 3, 117-161.

J. Á. Domingo Magaña (2003), *La Decoración Arquitectónica del Teatro Romano de Tarraco*, (Tesi de llicenciatura, URV).

J. Á. Domingo Magaña (2009), "Los capiteles de la iglesia de San Miguel de Escalada (León, España). ¿Perpetuadores de una tradición tardovisigoda?", *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXXV, 261-292.

J. Á. Domingo Magaña (2011a), *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península ibérica (siglos IV-VIII d. C.)*, Tarragona.

J. Á. Domingo Magaña (2011b), "La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Cataluña", *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild* (Tarragona, 2009), Tarragona, 795-848.

- J. Á. Domingo Magaña (2015), "Las termas de *L. Licinius Sura (Balneum Surae)* en el Aventino de Roma: hipótesis de localización y problemas para su reconstrucción", *Pyrenae* 46, 2, Barcelona, 49-75.
- J. Á. Domingo Magaña (en premsa), "El arco de Berà (Roda de Berà, Tarragona): la decoración arquitectónica y el coste económico de su construcción", *Anas* 33 (2020), 45-75.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina** (2008), "El Temple Romà de Vic i la seva decoració arquitectònica", *Ausa* XXIII, 581-607.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina (2011), "Talleres y modelos decorativos en la arquitectura pública del Noreste de la Tarraconense en torno al cambio de era: el caso de *Barcino, Tarraco y Auso*", *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial*, (Mérida, 2009), Mérida, 65-76.
- J. Á. Domingo Magaña, P. Bravo Póvez, M. Díaz García, R. Fabregat Fibla, J. Menchon Bes, J. F. Roig Pérez, D. Ynguanzo González** (2019), "Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona", J. López Vilar (ed.), *Tarraco Biennial. 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives*, (Tarragona, 2018), Tarragona, 105-116.
- E. Domínguez Perela** (1987), *Capiteles hispánicos altomedievales*, Universidad Complutense de Madrid, Colección Tesis Doctorales número 40-87, Madrid.
- F. Donati** (1997), "Moduli per intarsio parietale in pasta vitrea. Dati nuovi dallo scavo di San Vincenzino a Cecina (Livorno)", M. Bonacasa, F. Guidobaldi (eds.), *AISCOM IV*, (Palerm, 1996), 853-868.
- F. Donati (2000), "Ricerando sui sectilia della villa di San Vincenzino", F. Guidobaldi, A. Paribeni (eds.), *AISCOM VI*, (Venezia, 1999), 329-340.
- M. Donderer** (1983), "Ein verschollenes Römisches Mosaic und die Gattung der Wandemblemata, Mosaïque", *Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 123-128.
- M. Donderer (1986), *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, Archaologische Forschungen, 15, Berlin.
- A. R. Dos Santos** (2005), *Mosaicos romanos nas coleções do Museu Nacional de Arqueologia*, Lisboa, 20-21.
- J. C. Driver** (1991), "Identification, classification and zooarchaeology", *Ciraea* 9, 35-7.
- Y. Dubois** (1996), "Venatio et peinture murale romaine à Yvonand-Mordagne (VD)", *Archäologie der Schweiz* 19, 112-122.
- Y. Dubois (1997), "Una venatio dans la villa gallo-romaine d'Yvonand-Mordagne", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (VI sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 199-202.
- Y. Dubois (1999), "La venatio d'amphithéâtre, iconographie d'un décor de villa a Yvonand-Mordagne, Suisse", *Revue archéologique*, 35-64.
- Y. Dubois (2016), *Ornamentation et discours architectural de la villa romaine d'Orbe Boscéaz, volume 1. L'apport des peintures murales*, Lausanne: Cahiers d'archéologie romande.
- E. Dubois-Pélerin** (2013), "Descripción des panneaux et restitution du décor", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume I, Arles.
- K. M. D. Dunbabin** (1978), *The mosaics of Roman North Africa: studies in iconography and patronage*, Oxford.
- K. M. D. Dunbabin (1994) "Greek, Hellenistic, and Hellenistic influence", *CMGR V*, 1, Paris.
- K. M. D. Dunbabin (1999), *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press.
- K. M. D. Dunbabin (2003), *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge.
- K. M. D. Dunbabin (2010), "The prize table: crowns, wreaths and moneybags in Roman art", B.
- K. M. D. Dunbabin (2013), "Mosaics", W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma*, Conducted by Oxford Archaeology, The Packard Humanities Institute, Los Altos, California, 149-167. < V1ch06.pdf > [consultat: 20/02/2018].

A. Duplá Ansuátegui, G. Fatás Cabeza, F. Pina Polo (eds.) (1990), *El manual del candidato de Quinto Cicerón (el commentariolum petitionis)*, Erandio.

X. Dupré i Raventós (1984), "Els Munts", *Arqueologia* 83, Madrid, 189.

X. Dupré i Raventós (1994), *L'Arc Romà de Barà (Hispania Citerior)*, IEC. Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, III, Barcelona.

X. Dupuis (1996), "La concession du *ius italicum* à Carthage, Utique et *Lepcis Magna*, mesures d'ensemble ou décisions ponctuelles?", *Splendidissima ciuitas. Études d'histoire romaine en hommage à François Jaques*, Paris, 57-65.

E. Duran Grau (1984), *Lluís Pons d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona.

M. Durán Peneda (2000), "Nuevos mosaicos de la villa dels Munts en Altafulla, Tarragona. Apreciaciones iconográficas", *Monte Catano* 3, revista del Museu Municipal "Les Maleses", Montcada i Reixac, 34-51.

M. Durán Peneda (2008), "Las preferencias iconográficas de los clientes refinados hispano-romanos, al encargar los mosaicos de sus viviendas", *Monte Catano* 9, Montcada i Reixac 99-118.

M. Durán Peneda (2015), "Mosaicos parietales de la villa dels Munts en Tarragona: Singularidad funcional y técnica", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia 11-16 settembre 2012), Verona, 167-174.

I. Dürr (1881), *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Wien.

N. Duval (1980), "Couronnes agonistiques sur des mosaïques africaines: d'Althiburos (IVe s. ?) au Cap Bon (Ve s. ?)", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 12-14, 1976-1978 (Afrique du Nord), 195-216.

N. Duval (1984) "Les concours de les mosaïques de Piazza Armerina: Prix et tirage au sort. L'influence de l'agonistique grecque", *La villa romana del Casale di Piazza Armerina*, Atti Della IV Riunione scientifica Della Scuola di Perfezionamento dell'Università di Catania, Università di Catania, 157-169.

N. Duval (1985), "Nouvelles considérations sur les prix des concours (couronnes et «cylindres de prix») dans l'iconographie du Bas-Empire", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 190-200.

N. Duval (1990), "Le prix du cirque dans l'Antiquité tardive", Chr. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance*, Lattes, 135-145.

N. Duval (1991a), "L'introduction des couronnes métalliques et des "cilindres de prix" en Occident d'après *l'Histoire Auguste*", G. Bonamente, N. Duval, (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Parisium*, Macerata, 171-182.

N. Duval (1991b), "Les nouveautés de l'archéologie tunisienne (2). Une inscription médiévale de Kairouan: histoire d'une interprétation discutée", *Revue des Études Augustiniennes* 37, 144-150.

N. Duval (1992), "Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 22, Afrique du Nord (1987-1989), Paris, 177-209.

N. Duval (1994), "Resumen de N. Duval 1992", *IVe colloque internationale pour l'étude de la mosaïque antique*, Paris, 259-263.

N. Duval (1999), "Factions et sodalités dans l'Afrique de l'Antiquité: un phénomène social ou une entité juridique", *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité tardive* 8, 68-77.

N. Duval (2011), "Les prix de concours de l'Antiquité tardive : nouveautés, hypothèses et doutes", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France 2004-2005*, 250-257.

E. J. Dwyer (1981), "Pompeian *Oscilla* Collections", *RM* 88, 247-306, figures 80-130.

E

- EdPedD** (1994), *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione*, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Roma, 1992), Roma.
- R. Egidi** (2007), "Mausoleo ipogeo con stucchi. Roma. Località Quadraro. IV miglio de la Via Latina", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 383-401.
- W. Ehrhardt** (1987), *Stilgeschichtliche Untersuchungen an römischen Wandmalereien von der späten Republik bis zur Zeit Neros*, Mainz am Rhein.
- M. Eichberg** (1987), *Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schildform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars*, Frankfurt am Main.
- Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale** (1958-1973) I-VII, Roma.
- M. Ennaifer** (1978), "La chasse africaine au IIIe siècle", *Dossiers d'archéologie* 31, 80-92.
- S. Ensoli** (1997), "Clípeos figurativos de los foros de edad imperial en Roma y en las provincias Occidentales. De signo apotropaico a símbolo de divinización imperial", en *Hispania Romana. De tierra de conquista a provincia del imperio*, Madrid, 161-175.
- S. Eraslan** (2015), "Iconographic Differences of *Oceanus* in the Mosaic Art". G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia, 11-15 settembre 2012), Verona, 195-200.
- H. Eristov** (1994), *Les éléments architecturaux dans la peinture campanienne du quatrième style*, Collection de l'École Française de Rome 187, Roma.
- H. Eristov (1997), "Le thème des Saisons dans les maisons pompéiennes", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec.a.C.-IV sec.d.C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 59-67.
- H. Eristov, S. De Vaugiraud** (1989), "Peintures murales galloromaines du Jardin du Luxembourg", *Cahiers de la Rotonde* 13, 3-26.
- H. Eristov, S. Groetembril** (2006), "Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement", *La peinture antique des Macédoniens aux Omeyyades. 10 siècles de peintures murales*, Dossiers d'Archéologie 318, Dijon, 58-61.
- M. I. Escrivà Chover** (2005), *Basas romanas de la Provincia Tarraconensis*, València.
- V. Escrivà Torres** (2008), "Santuario y Termas Romanas de Mura", *Monumenta*, Comunidad Valenciana, Anuario de Patrimonio Cultural 1, 261 i ss.
- V. Escrivà Torres, X. Vidal Ferrús** (1995), "La Partida de Mura (Llíria, València), un conjunto monumental de época Flavia", *Saguntum* 29, 231-239.
- F. A. Escudero Escudero** (1998-1999), "Mosaico con musas de la "Casa de las Murallas" de Zaragoza", *Anas* 11-12, 109-132.
- U. Espinosa Ruiz** (1988), "Riqueza mobiliaria y promoción política, los *Mamili* de *Tritium Magallum*", *Gerion* 6, 263-272.
- A. Espinosa Ruiz** (1990), "Los Mosaicos de la Villa romana de Torre-La Cruz (Villajoyosa, Alicante)", *CuPAUAM* 17, Madrid, 219-253.
- D. Esposito** (2009), *Le officine pittoriche di IV stile a Pompei. Dinamiche produttive ed economico-sociali*, Roma.
- D. Esposito (2011), "Il secondo stile nella Villa dei Papiri di Ercolano", G. F. La Torre, M. Torelli (a cura di), *Pittura ellenistica in Italia e in Sicilia. Linguaggi e tradizioni*. Atti del Convegno di Studi (Messina, 24-25 settembre 2009), Roma: Giorgio Bretschneider editore, 531-545.
- D. Esposito (2013), "Le pitture della villa dei Papiri ad Ercolano", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 211-224.

D. Esposito (2019), "Il IV Stile nella Villa A di Olpontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

Estrabón (2003), *Geografía*, libros XI-XIV, Traducción de M. P. García-Bellido, Editorial Gredos, Madrid.

Estrabón (2015) *Geografía*, libros XV-XVII, Traducción de J. L. García-Alonso y M. P. García-Bellido Editorial Gredos, Madrid.

R. Étienne, M. Lévêque, G. Fabre (1976), *Fouilles de Conimbriga. II. Épigraphie et sculpture*, Paris.

F

L. Faedo (1994), "Mousa, Mousai/Musae", *LIMC* VII,1, 1013-1059.

S. Falzone (ed.) (2004), *Le pitture delle insulae (180-250 circa d.C.) (Scavi di Ostia XIV)*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.

S. Falzone (2007), *Ornata aedificia. Pitture parietali delle case ostiensi*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.

J. C. Fant (1989), *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*, Oxford University Press, Oxford.

R. Farioli (1975), *Pavimenti musivi di Ravenna paleocristiana*, Ravenna.

D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal (1980), "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9, 517-549.

A. Fernández Díaz (2000-2001), "Algunos restos pictóricos de la ciudad de Lucentum (Tossal de Manises-Alicante)", *Lucentum* XIX-XX, 215-236.

A. Fernández Díaz (2007) "Un nuevo ejemplo de personificación de provincia romana en la decoración pictórica de la *Domus* de Terpsicore (Valencia). Un tema iconográfico propio de mediados del siglo II d. C.", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 461-465.

A. Fernández Díaz (2008), *La pintura mural romana de Carthago Nova. Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*, Murcia.

A. Fernández Díaz (2010), "Pintura", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 192-273.

A. Fernández Díaz (2016), "La pintura mural romana en el barrio del foro romano". *En Barrio del Foro Romano. Molinete, Cartagena, Proyecto integral de recuperación y conservación*, Cartagena, 130-139.

A. Fernández Díaz, S. F. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce Garcia (2012), "Un indicador funcional y/o decorativo. Pintura mural de la habitación 32 de la villa de la Quintilla (Lorca, Murcia)", *Pintura mural romana de la villa de la Quintilla (Lorca)*, Catálogo de la exposición, MARQ, 7-12.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), "Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos", N. Zimmermann, (Hrsg.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique)*, (13-17 September 2010 in Ephesos), Wien, 473-493.

D. Fernández-Galiano (1984a), *Complutum II, Mosaicos*, EAE 138, Madrid.

D. Fernández-Galiano (1984b), "Influencias orientales en la musivaria hispánica", *CMGR* III, 411-430.

D. Fernández-Galiano (1987), *Mosaicos romanos del Convento Cesaraugustano*, Zaragoza.

D. Fernández-Galiano (1996), "El gran mitreo de Mérida: datos comprobables", *Cuadernos Emeritenses* 12, Mérida, 117-183.

D. Fernández-Galiano, M. A. Arroyo, D. Ayllón (2001), “Catàleg de peces”, D. Fernández-Galiano (Com.) (2001), *Carranque. Esplendor de la Hispània de Teodosi*, Catàleg de l'exposició (Barcelona, 27 novembre-3 març de 2001), Barcelona, 147-184.

C. Fernández Ochoa, V. García-Entero (eds.) (2000), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, (Gijón, 1999), Patrimonio 5, Gijón.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), “Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos”, N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010, Ephesos)*, Wien, 473-493.

M. Feugère, St. Mauné (2005-2006), “Les *signacula* de bronze en Gaule Narbonnaise”, *RAN*, 38-39, 437-458.

D. Fishwick (1995), “Provincial forum and municipal forum. Fiction or fact?”, Homenaje a Saenz de Buruaga, *Anas* 7-8 (1994-1995), 169-186.

K. Fittschen (1971), “Zum angeblichen Bildnis des *Lucius Verus* im Thermen-Museum”, *JDAI* 86, 214-252.

K. Fittschen (1999), *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz.

K. Fittschen, P. Zanker (1983-1985), *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I-III*, Mainz am Rhein.

H. Flórez De Setién y Huidobro (1769), *España Sagrada*, volumen 24.

L. Foucher (1960), *Inventaire des Mosaïques. Feuille n. 57 de l'Atlas Archéologique Sousse*, Institut National d'Archéologie et Arts, Tunis.

L. Foucher (1962), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1960*, Tunis.

L. Foucher (1963), *La Maison de la procession dionysiaque à El-Djem*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis.

L. Foucher (1964), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1961*, Tunis.

L. Foucher (1965), *La Maison des Masques à Sousse, Fouilles 1962-1963: Notes et documents*, Nouvelle série VI, Tunis.

A. Frova (1967), “Di un tipo di capitello bizantino a Cesarea”, *Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore*, 19-31.

M. Fuchs (1987), *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum*, Mainz am Rhein.

M. Fuchs (1992), *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI: Römische Idealplastik*, München.

G

J. Gagé (1969), “*Italica adlectio*. À propos de certaines formes du *ius italicum* en Espagne au temps de Trajan”, *REA* 71, 65-84.

H. Galsterer (1971), *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, *MF* 8, Berlin.

M. Á. García García (2007), “*Aqua Hispalensis*: Primer avance sobre la excavación de la cisterna romana de Plaza de la Pescadería (Sevilla)”, *Romula* 6, 125-142. Recuperado a partir de <https://www.upo.es/revistas/index.php/romula/article/view/186>.

V. García-Entero (2001), *Los Balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 5, Madrid.

V. García-Entero (ed.) (2012), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid.

V. García-Entero, R. Arribas (2000), “Los *balnea* de las *villae* y su proceso de monumentalización”, C. Fernández, V. García-Entero (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* (Gijón, 1999), Serie Patrimonio 5, Gijón, 83-96.

- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez** (2007), “Marmora from the roman site of Carranque (Toledo, Spain)”, *Marmora. An international journal for archaeology, history and archaeometry of marbles and stones* 3, 53-69.
- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez (2012), “El uso del *marmor* en el yacimiento de Carranque (Toledo)”, V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid
- M. Garcia Noguera** (2001), “La decoració arquitectònica”, M. García, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramon, J. A. Remolà (eds.), *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, 40-50.
- M. Garcia Noguera (2004), “Decoracions arquitectòniques i musivàries. Mosaic del carrer de Sant Miquel”, J. M. Macias, *Termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, ICAC, Tarragona, 110-116.
- A. García y Bellido** (1948), “El culto a *Mithras* en la Península Ibérica”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 122, 283-349.
- A. García y Bellido (1967), *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden. = ROER
- M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé, I. Teixell Navarro** (1999), “Necròpoli de la vil·la dels Munts”, *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 278-279.
- E. N. Gardiner** (1930), *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930.
- A. Garrido Elena** (2011), *Arquitectura y urbanismo de Barcino en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*, Tesi doctoral, ICAC/UAB, Tarragona.
- J. A. Garriguet Mata** (2001), *La imagen del poder imperial en Hispania, Tipos estatuarios*, CSIR volumen II, Fasc. 1, Murcia.
- R. Gee** (2019), “Catalogue of the Wall Paintings”, J. R. Clarke, N. Muntasser (eds.), *Oplontis: Villa A (“of Poppaea” at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series, 913-1194.
- P. Gercke** (1968), *Satyren des Praxiteles*. Hamburg.
- S. Germain** (1969), *Les Mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, Paris.
- F. Ghedini** (1997), “Trasmissione delle iconografie”, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Suppl. II 5, 824-837.
- F. Ghedini (2005) “Il mare nella produzione musiva dell'Africa Proconsolare. Il repertorio realistico”, *Eidola* 2, 121-142.
- F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi** (eds.) (2017), *I pavimenti romani di Aquileia. Contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Padova University Press, Padova.
- J. Gimeno Pascual** (1991), *Estudios de Arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Universidad Complutense de Madrid, 2 volumenes, Madrid.
- C. Giovagnetti** (1979), “Analisi di Rimini Antica: i *signacula*”, *Atti e Memorie. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna* 29-30, 3-48.
- C. F. Giuliani** (2000), “La villa Adriana”, *Adriano. Architettura e progetto*, Milano, 45-56.
- A. Giuliano** (ed.) (1979-1995), *Museo Nazionale Romano. Le sculture* I, 1-12, Roma.
- R. Gnoli** (1988), *Marmora romana*. Edizioni dell'Elefante, Roma.
- H. R. Goette** (1990), *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein.
- E. González Fernández** (2007), “Pinturas de la Casa de Oceanos en *Lucus Augusti* (Lugo)”, C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua, Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 439-441.
- M. P. González-Conde** (2016), “La actuación de las asambleas provinciales en *Hispania* bajo el gobierno de Adriano”, *Saguntum* 48, 173-187.
- M.P. González-Conde (2019), *Las provincias de Hispania en los años de Adriano*, Pórtico, Zaragoza.
- V. V. Gonzenbach** (1961), *Die römischen Mosaiken der Schweiz*, Basel.

- R. Gordillo Hervás** (2017), "Adriano y el calendario imperial de los juegos atléticos: propuesta sobre el tercer y el cuarto año del ciclo olímpico", *Gerión* 35, 119-142.
- J. G. Gorges** (1979), *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Paris.
- F. Gorm Andersen** (1985), "Pompeian painting. Some practical aspects of creation", *Analecta Romani Instituti Danici* 14, 113-127.
- D. Gorostidi Pi** (2010), *Ager Tarraconensis 3. Les inscriptions romanes (IRAT)*, Documenta 16.3, IEC/ICAC, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2015), "Epigrafía 'menor' del *ager Tarraconensis (Hispania Citerior)*: novedades del Camp de Tarragona", M. Scholz y M. Horster (eds.), *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen. Schriftliche Kommunikation in Alltagsleben*, Mainz 2015, 205-244.
- D. Gorostidi Pi (ed.) (2017), *Géza Alföldy, Estudios tarraconenses*, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2020), "El pedestal como símbolo: en torno a la imagen de los homenajes públicos surgidos de los talleres de Tarraco", V. García-Entero, S. Vidal, A. Gutiérrez, R. Aranda (eds.), *Paisajes e historias en torno a la piedra. La ocupación y explotación del territorio de la cantería y las estrategias de distribución, consumo y reutilización de los materiales lapídeos desde la Antigüedad*, UNED, Madrid, 273-295.
- D. Gorostidi Pi, J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2018), "The use of Alcover stone in Roman times (*Tarraco, Hispania Citerior*). Contributions to the oficina lapidaria *Tarraconensis*", D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 577-582.
- P. Gouw** (2008), "Hadrian and the calendar of the agonistic festivals. A new proposal for the third year of the Olympic cycle", *ZPE* 165, 96-104.
- P. Gouw (2009), *Griekse atleten in den Romeinse Keizertijd, 31 v. Chr.-400 n. Chr.*, Amsterdam.
- S. Gozlan** (1992), *La Maison du Triomphe de Neptune à Acholla (Botria-Tunisie)*, École française de Rome, Roma.
- A. Grant** (1982), "The Use of Tooth wear as a Guide to the Age of Domestic Ungulates. Aging and Sexing Animals from Archaeological Sites", *BAR, British Series* 109, 91-108.
- A. B. Griffith** (1993), *The archaeological evidence in imperial Rome*, University of Michigan.
- P. Grimal** (1981), *Diccionario de mitología griega y romana*, Paidós, Barcelona.
- P. Grimal (1984), *Les jardins romains* (tercera edición), Paris.
- M. Grimaldi** (2006), "VII 16 Insula Occidentales 22. Casa di *M. Fabius Rufus*", M. Aoyagi y U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Valtrend Editore, Napoli, 257-418.
- W. F. Grimes** (1968), *The excavation of Roman and Medieval London*, London.
- F. Gris Jeremias, J. Ruíz de Arbulo Bayona** (2018), "El sepulcro turriforme conocido como la Torre de los Escipiones (Tárraco, Hispania citerior). Una nueva restitución con propuesta sobre su dedicante", *RAP* 28, 145-163.
- E. Groag** (1936), "Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III", *Editio altera (PIR*)*, Pars II, Berlin, Walter de Gruyter, 348-349, n.º C 1418
- S. Grobel Miller** (1972), "A Mosaic Floor from a Roman Villa at Anaploga", *Hesperia* 41, 1, 332-354.
- S. Groetembriil, D. Vermeersch** (2017), "Tapisseries sur les murs, le décor d'une petite salle thermale du Thillay, au lieu-dit La Vieille-Baune", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Etudes toichographologiques*, Collection Pictor 6, Ausonius, Bordeaux.
- M. Groot** (2008), *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community: excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- P. Gros** (2001), *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris.
- M. Guardia Pons** (1992), *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.

- M. Guarducci** (1987), *L'epigrafia greca dalle origini al Tardo Impero*, Roma, 82-83.
- I. Guceren** (s/d), *Ancient Mosaic Summer. Villa Dar Buc Ammera, Libya, Roman era mosaic of the four seasons*. [https://www.pinterest.es/pin/386605949245453111/].
- S. Guglielmi** (2007), "Estatua de Isis-Fortuna", Roma S.P.Q. R., Madrid.
- F. Guidobaldi** (1984), "Mosaici con tessere porfiritiche a Roma tra III e IV secolo" *CMGR* III, 491-504.
- F. Guidobaldi (1989), "L'Intarsio marmoreo nella decorazione parietale e pavimentale di età romana", E. Dolci (ed.), *Atti del Seminario Il marmo nella civiltà romana, La produzione e il commercio*, Carrara, 51-81.
- F. Guidobaldi (1995), "Una *domus* tardoantica inedita di Ostia e i suoi pavimenti", *AISCOM* III, Bordighera, 525-540.
- F. Guidobaldi (2000), "La lussuosa aula presso Porta Marina a Ostia. La decorazione in *opus sectile* dell'aula", S. Ensoli, E. La Rocca, (eds.), Aurea Roma. *Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 251-262.
- F. Guidobaldi (2003), "Sectilia pavimenta e incrustazioni: i rivestimenti policromi pavimentali e parietali in marmo o materiali litici e litoidi dell'antichità romana", A. Giusti (ed.), *Eternità e nobiltà di materia. Itinerario artistico fra le pietre policrome*, Firenze, 15-75.
- F. Guidobaldi, A. Guiglia Guidobaldi** (1983), *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo*, Città del Vaticano.
- A. M. Guimier-Sorbets** (1983), "Le méandre à pannetons de clef dans la mosaïque romaine", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 195-213.
- A. M. Guimier-Sorbets (2001) "Les ateliers de mosaïstes a Alexandrie à l'époque hellénistique et au début de l'époque impériale: continuité et innovation", *CMGR* VIII, 2, 282-297.
- A. M. Guimier-Sorbets (2005), "Un nouvel embléma alexandrine (Terrain du Patriarcat grec orthodoxe)", *CMGR* IX, 1, 567-577.
- C. Guiral Pelegrín** (1992), "Pinturas romanas procedentes del Grau Vell (Sagunto, Valencia)", *Saguntum* 25, 139-178.
- C. Guiral Pelegrín (1998), "Pintura romana en *Complutum* y su entorno", *Complutum. Roma en el interior de la Península*, Catálogo de la exposición Alcalá de Henares (18 de Mayo a 26 de Julio de 1998), Ayuntamiento de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 119-127.
- C. Guiral Pelegrín (2010), "El 'Cubículo de las Estaciones' de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso Internazionale dell' AIPMA*, (Napoli 17-21 settembre 2007), *Annali di Archeologia e Storia Antica* 18/2, Napoli, 511-520.
- C. Guiral Pelegrín (2014), "La decoración pintada en la Hispania romana: artesanos y talleres", M. Bustamante, D. Bernal (eds.), *Artífices idóneos, talleres y manufacturas en Hispania*, Mérida, 205-225.
- C. Guiral Pelegrín (2017), "Pinturas romanas procedentes de *Caesaraugusta* (Zaragoza), un taller en el valle medio del Ebro", *Zephyrus* LXXIX, 127-148.
- C. Guiral Pelegrín (2018), "Un atelier provincial du IIe s.p.C. dans la vallée de l'Èbre (Espagne)", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Études toichographologiques*, Actes du 29e colloque de l'AFPMA, (Louvres, 18 et 19 novembre 2016), Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 137-147.
- C. Guiral Pelegrín (2020), "La decoración pictórica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)": la caracterización de una *officina pictores*, A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 51-66.
- C. Guiral Pelegrín, M. A. Martín-Bueno** (1996), *Bilbilis. Decoración pictórica y estucos ornamentales*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo** (1988), "Pinturas murales romanas procedentes de Varea (Logroño)", *Boletín del Museo de Zaragoza* 7, 57-89.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1994), "Pintura mural y cornisas de la Casa del Acueducto", J.L. Argente, A. Díaz (eds.), *Tiermes IV. La Casa del Acueducto (domus alto imperial de la ciudad de Tiermes. Campañas 1979-1986)*, EAE 167, Ministerio de Cultura, Madrid, 187-209.

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1995), "Las pinturas", *Astures. Pueblos y culturas en la frontera del Imperio Romano*, Gijón, 178-186.

C. Guiral Pelegrín, A. Fernández Díaz, A. Cánovas Ubera (2014), "En torno a los estilos locales en la pintura romana, el caso de Hispania en el siglo II d.C.", N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010 in Ephesos)*, Wien, 277-288.

C. Guiral Pelegrín, J. Beltrán de Heredia Bercero, L. Font Pagès (2017), "Nuevos datos sobre las pinturas del aula o sala de recepción del obispo del primer grupo episcopal de Barcelona, siglos V-VI", *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 13, 90-111.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2016), "El techo casetonado de la insula 3", J. C. Sáenz Preciado, M. Martín-Bueno (eds.), *La ciudad celtibero-romana de Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 102-196.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2020), "El cinabrio en la pintura romana de Hispania", M. Zarzalejos, P. Hevia, L. Mansilla (eds.), *El oro rojo en la Antigüedad. Perspectivas de investigación sobre usos y aplicaciones del cinabrio entre la Prehistoria y el fin del mundo antiguo*, Madrid, 337-372.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe, M. Blanco Domínguez (en premsa), "Rojo cinabrio y azul egipcio en las pinturas del noreste de Hispania", *Pareti dipinte dallo scavo alla valorizzazione*. XIV Colloquio Aipma-Association Internationale Pour La Peinture Murale Antique. Convegno Internazionale (Napoli Ercolano, 9-13 settembre 2019).

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo, M. Cisneros Cunchillos (1986), "Algunas consideraciones sobre la imitación del mármol moteado en la pintura romana en España", *Boletín del Museo de Zaragoza* 5, 259-288.

C. Guiral Pelegrín, M. Zarzalejos Prieto (2006), "La decoración pictórica de la *domus* de las Columnas Rojas de Sisapo-la Bienvenida (Almodóvar del Campo, Ciudad Real)", J. M. Maíllo, E. Baquedano (eds.), *Miscelánea Homenaje a Victoria Cabrera*, Zona Arqueológica 7, volumen II, 134-147.

J. Guitart Duran (1976), *Baetulo. Topografía, Arqueología, Urbanismo e Historia*, Barcelona.

W. Gundel (1969), *Dekane und Dekanensternbilder*, Hamburg (1936) = Darmstadt 1969.

W. Gundel, H. G. Gundel (1966), *Astrologumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*, Wiesbaden 1966, 308.

Y. Gury (2007), "Le geste de la disponibilité à l'Autre. Circulation et adaptation d'un schéma grec dans la peinture murale, le relief et la mosaïque", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 49-57.

M. A. Gutiérrez Behemerid (1992), *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*, Studia Archaeologica, 81, Valladolid.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009a), *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Documenta 10, ICAC, Tarragona.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009b), "Les pedreres de Tàrraco", F. Tarrats (dir.) *Tarraco, pedra a pedra. Catàleg de l'exposició* (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona, 18-27.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. López Vilar (2012), "Marmora at the Tarraco of the Antonines: the assemblage of Sant Pau and Santa Tecla", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Documenta 23, ICAC, Tarragona, 204-209.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. A. Remolà Vallverdú, F. Tarrats Bou (2009), "Marbles from the Roman Villa of Els Munts (Altafulla, Tarragona, Spain) and their role in the decorative program. Preliminary approximation", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, Pòster, list 25.

A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza (2012), "El mármol de Luni-Carrara en la fachada Mediterránea de Hispania", S. Keay (ed.), Rome, *Portus and the Mediterranean* (Archaeological Monographs of the British School at Rome 21), London, 293-312.

A. Gutiérrez García-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà De Llanza (eds.) (2012), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.

H

- E. W. Haley** (1991), *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Aurea Saecula 5, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- H. Halfmann** (1986), *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien II, Stuttgart.
- K. Hanell** (1935), *RE* 16, cols. 2310.2327 s. u. Nemea.
- G. M. A. Hanfmann** (1951), *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge.
- Th. Hauschild** (1983), *Architectura Romana de Tarragona*, Tarragona.
- Th. Hauschild (1992), "Los hallazgos romanos de mármol en la Parte Alta de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 14, Tarragona, 107-135.
- G. Heiderich** (1968), Asklepios, Freiburg im Breisgau.
- T. Helen** (1975), *Organization of Roman Brick production in the first and second centuries AD: An interpretation of Roman Brick Stamps*, Ann. Acc. Sceint. Fennicae Diss. Hum. Litt., Helsinki.
- G. Hellenkemper Salies** (1986), "Römische Mosaiken in Griechenland", *BJ*, Band 186, 198, 241-284.
- G. Hellenkemper Salies (1990), "Irritations optiques dans l'ornementation pavimentale romaine", *CMGR* VI, 423-430.
- B. Hernández Sanahuja** (1867), *Indicador Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- D. Hertel** (2013), *Die Bildnisse des Tiberius* (Das römische Herrscherbild I 3), Wiesbaden.
- J. Hiernard** (1978), "Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ", *Numisma*, 150-155, 38, 307-321.
- A. M. Hirt** (2010), *Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, Oxford.
- F. Hoek, V. Provenzale, Y. Dubois** (2001) "Der römische Gutshof in Wetzikon-Kempten und seine Wandmalerei", *Archäologie der schweiz* 24.3, 2-15.
- V. Hoffiller, B. Saria** (1938), *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior*, Zagreb.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- V. P. Hoffman, J. Hupe, K. Goethert** (1999), *Katalog der römischen Mosaiken aus Trier und dem Umland, Rheinisches Landesmuseum Trier, Selbstverlag des Rheinischen Landesmuseum*, Trier.
- E. Hohl** (1958), Über das problem der Historia Augusta, Wiener Studien, 71, Viena.
- A. Hönle** (1982), "Das Mosaik von Zliten. Ein Munus für höchste Ansprüche", *Antike Welt* 13, 4, 22 ss.
- A. Hönle, A. Henze** (1981), *Römische Amphitheater und Stadien*, Feldmeilen.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- C. Howgego** (1995), *Ancient history from coins*, London-Nova York.
- E. Hübner** (1869), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volumen II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlin = *CIL* II.
- I. Huld-Zetsche** (2008), *Der Mithraskult in Mainz und das Mithräum am Ballplatz*, Mainzer Archäologische Schriften 7, Mainz.

I

- I. Iacopi** (1999), *Domus Aurea, Electa*, Milano.
- L. Ibrahim, R. Scranton, R. Brill** (1976), *Kenchreai, eastern port of Corinth, II, The panels of opus sectile*, Leyde.
- ICLW** = D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Brill, Leiden, I, 1987; II, 1, 1991; II, 2, 1992; III, 1-2, 2002; III, 3, 2004; III, 4, 2005.

N. Inserra (2008), "Regiones I-II-III", A. Carrella, L.A. D'Acunto, N. Inserra, C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 15-62.

L. Íñiguez Berrozpe, C. Guiral Pelegrín, J. M. Martínez Torrecilla, J. A. Hernández Vera (2021), "Graccurris (Alfaro, La Rioja) y la decoración de la estancia 2 (casa 4)", *Spal* 30.1, 258-289.

H. Iskan (2002), "Ein Siegersarkophag aus Patara", *Asia Minor Studien* 44, 145-164, Tafel 37-44.

J

F. W. Jashemsky (1979), *The gardens of Pompeii, Herculaneum and the villas destroyed by the Vesuvius*, New York.

J. L. Jiménez Salvador, M. A. Martín Bueno (1992), *La casa del Mitra. Cabra, Córdoba*, Cabra.

D. Joly (1965), "Quelques aspects de la mosaïque pariétale au premier siècle de notre ère d'après trois documents pompéiens", *CMGR* I, 57-75.

D. Joly (1988), "Mosaïque africaine et mosaïque italienne, quelques réflexions à propos de certains ornements", *Gerión* 6, 169-211.

C. P. Jones (2007), "Three new letters of the emperor Hadrian", *ZPE* 161, 145-156.

H. Joyce (1981), *The Decoration of Walls, Ceilings, and Floors in Italy in the Second and Third Centuries A.D.*, Roma.

Juvenal (1991), *Sátiras*, Sátira 14, verso 307, Gredos, Madrid.

K

L. Kahil, N. Icard-Gianolio, P. Linant De Bellefonds (1992), "Leda", *LIMC* VI, Zurich und München, 231-246, Tafel 108-139.

A. Kankleit (1994), *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, München.

J. P. C. Kent (1981), *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII: the family of Constantine I, AD 337-364, London.

J. P. C. Kent, B. Overbeck, A.U. Stylow (1973), *Die Römische Münze*, München.

H. Kern (1981), *Labirinti-forme e interpretazioni-5000 anni di presenza di un archetipo-manuale e filo conduttore*, Catalogo della mostra Palazzo alla permanente, Milano.

M. Khanoussi (1988), "*Spectaculum pugilum et gymnasium*. Compte rendu d'un spectacle de jeux athlétiques et de pugilat, figuré sur une mosaïque de la région de Gafsa (Tunisie)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 132, 543-561.

A. King (1999), "Diet in the Roman world: a regional inter-site comparison of the mammal bones", *JRA* 12, 168-202.

A. King (2001), "The Romanization of Diet in the Western Empire", S. Keay, N. Terrenato's (eds.), *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*. Oxbow Books, Oxford, 210-224.

G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva (1997), "Plafond peint du tombeau de Chipka dans le tumulus Ostroucha (Bulgarie)", D. Scagliarini Coarlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995) (Studi e Scavi 5), University Press Bologna, Bologna, 221-224.

R. C. Knapp (2005), "Introduction", R. C. Knapp, J. D. M. Isaac, *Excavations at Nemea. III. The Coins*, Berkeley, 14-15.

K. Knoll, Ch. Vorster, M. Woelk (eds.) (2011), *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden*. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit 1, München.

E. M. Koppel (1985), *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Berlin.

E. M. Koppel (1988), *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, Faventia Monografies 7, Bellaterra.

- E. M. Koppel (1992) "El escudo de la villa de 'Els Munts' (Tarragona)", *MM* 33, 133-144, láminas 21-23.
- E. M. Koppel (1993a), "La escultura del entorno de *Tarraco*: las *villae*", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, (Mérida, 1992), 221-237.
- E. M. Koppel (1993b), "Die Skulpturenausstattung römischer Villen auf der Iberischen Halbinsel", W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blech, H.G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger, *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein, 193-203.
- E. M. Koppel (1995), "La decoración escultórica de las *villae* romanas en Hispania", J. M. Noguera (cord.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*, Murcia, 27-48.
- E. M. Koppel (1998), "L'escultura", F. Tarrats, J. M. Macias, E. Ramon, J. A. Remolà, "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries* 51, 220-223.
- E. M. Koppel (2000a), "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *MM* 41, 380-394, Tafel 68-77.
- E. M. Koppel (2000b), "Retratos de Tiberio y *Nero Caesar* en Tarragona", P. León, T. Nogales, *Actas de la III Reunión sobre Escultura romana en Hispania* (Córdoba, 1997), Madrid, 81-91.
- E. M. Koppel (2001), "La figura de *Bacus* infant com a lampadòfor", M. Garcia, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramón, J. A. Remolà, *La Vil·la romana de La Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 135-149.
- E. M. Koppel (2002), "Técnicas escultóricas romanas: *Tarraco*", T. Nogales (ed.), *Materiales y técnicas escultóricas en Augusta Emerita y otras ciudades de Hispania*, Cuadernos Emeritenses 20, Mérida, 49-69.
- E. M. Koppel (2004), "La decoración escultórica de las termas en *Hispania*", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, 339-362.
- E. M. Koppel (2014), "La escultura", R. Járrega, M. Prevosti (eds.), *Ager Tarraconensis 4. Els Antígons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 43-53.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza** (1996), "Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*", J. Massó, P. Sada (eds.), *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona, 1995), 135-181.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza (2008), "La escultura de las *villae* de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar", C. Fernández, V. García-Entero, F. Gil (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función*, IV Coloquio de Arqueología en Gijón, Gijón, 99-131.
- V. Ch. Kottsieper** (2006), "La Medusa di Udine. Testimonianza della *Imitatio Urbis* nelle città altoadriatiche della prima età imperiale", *Quaderni Friulani di Archeologia* XVI, 185-194.
- S. N. Koumanoudes** (1970), "*Epigrafiav ex Aqhñwvñ*", *Archaiologikon Deltion* 25, A, 54-86.
- E. Koushinova** (2005), "Mosaic fragments from the house of the Achilles mosaic at Kourion (Cyprus) in the store rooms of the Hermitage St-Petesburg, Russia", *CMGR* IX, 1, 191-194,
- P. Kranz** (1989), "Die Asklepiosstatue im Schlosspark von Klein-Glienicke", *JDAI* 104, 107-155.
- Ch. B. Kritzas** (2012), "A Greek inscription from *Tarraco* (CIL II* /14, 2, G16)", *ZPE* 181, 88-90.
- L**
- L. Ladjimi Sebai, M. Ennaïfer** (1990), "Le goût du cirque en Afrique", Ch. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance. Catalogue de l'exposition*, Lattes, 155-172.
- G. Lafaye** (1909), *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, I, Narbonnaise et Aquitanie*, Paris.
- X. Lafon** (2001), *Villa maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine (IIIè siècle av. J.-C.-IIIè siècle ap. J.-C.)*, École française de Rome, Roma.
- M. Lämmer** (1987), "Die Aktischen Spiele von Kikopolis", *Stadion* 12-13, (1986-1987), 27-38.

- J. Lancha** (1977), *Mosaïques géométriques. Les ateliers de Vienne (Isère)*, Roma.
- J. Lancha (1990), *Les mosaïques de Vienne*, Presses universitaires de Lyon, Lyon.
- J. Lancha (1994), "Les Muses dans l'Occident romain, à l'exception des sarcophages", *LIMC* VII, 1, 1013-1030.
- J. Lancha (1997), *Mosaïque et culture dans l'Occident romain Ier-IV siècles*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- J. Lancha (2000), "Un document d'histoire social. Le *Corpus* des mosaïques romaines de Portugal", J.G. Gorges, T. Nogales Basarrate (eds.), *Sociedad y Cultura en Lusitania: Mesa redonda Internacional*, Mérida, 173-184.
- J. Lancha (2005), "Le *Corpus* des Mosaïques romaines de Portugal", *CMGR* IX,1, 195-207.
- M. Lanchard-Lemée, M. Ennaïfer, H. Slim, L. Slim** (1996), *Mosaics of roman Africa, floor mosaics from Tunisia*, London.
- Ch. Landwehr** (1993-2000), *Die römische Skulpturen von Caesarea Mauretaniae I-II*, Berlin-Mainz.
- P. Lapuente Mercadal, A. Álvarez Pérez** (2012), "Métodos para la identificación de los mármoles. El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana, 73-90.
- W. Larfeld** (1902), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, I, Leipzig.
- W. Larfeld (1907), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, II, Leipzig.
- E. La Rocca** (1986), "Il lusso come espressione di potere", M. Cima, E. La Rocca (eds.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 3-35.
- E. La Rocca, M. De Vos, A. De Vos** (1976), *Guida archeologica di Pompei*, Roma.
- A. Lasheras González** (2017), "El suburbio portuario de Tarraco en la Antigüedad tardía: modelos de ocupación y evolución urbana entre los siglos III y VIII", S. Panzram (ed.), *Oppidum-civitas-urbs. Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und Al-Andalus*, Münster, LIT Verlag, 787-810. [<https://recercat.cat/handle/2072/374214>].
- J. M. Lassère** (2005), *Manuel d'Epigraphie Romaine*, 2 volumes, Picard, Paris.
- S. Lauchli** (ed.) (1967), *Mithraism in Ostia. Mystery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome*, Evanston.
- Ch. Lauwers** (2014), "Alexandrie ad Aegyptum. À la recherche d'une cite antique dans les sources documentaires et archéologiques", *Académie Royale de Belgique, Koregos, Revue et Encyclopédie Multimedia des Arts Belgica* = <http://www.koregos.org/fr/christian-lauwers-alexandrie-ad-aegyptum>, fig. 29 [consultat: 28/03/18].
- H. Lavagne** (1977), "Deux Mosaïques de Style orientalisant à Loupian (Hérault)", *Monuments et Mémoires, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, LXI.
- H. Lavagne (1983), "Luxuria inaudita. Marcus Aemilius Scaurus et la naissance de la mosaïque mural", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 259-264.
- H. Lavagne (1988), "Le monde des images en Gaule, Un emblème de romanitas. Le motif des tours et remparts en mosaïque", *Caesarodunum* XXIII, 135-147
- H. Lavagne (2001), "Quelques ateliers de mosaïque romano-provençal", *CMGR* VIII, 13-26.
- L. Lazzarini** (2004), *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*, CEDAM, Milano.
- L. Lazzarini (2010), "Six coloured types of stone from Asia Minor used by the Romans and their specific deterioration problems", *Studies in Conservation* 55 (sup. 2), 140-146.
- O. Leblanc, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec** (1994), "Les peintures", A. Desbat, O. Leblanc, J. L. Prissetet, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 119-135.
- B. Le Guen** (dir.) (2010), *L'argent dans les concours du monde grec. Actes du colloque international Saint Denis et Paris, 5-6 décembre 2008*, Paris.
- M. Leguilloux** (2004), *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*, Paris.

- K. Lehmann-Hartleben** (1926), *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig.
- Ch. F. Leon** (1971), *Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms*, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I (Abhandlungen 4), Wien-Köln-Graz.
- P. León Alonso** (1995), *Esculturas de Itálica*, Sevilla.
- P. León Alonso (2008), "Nueva réplica de la Amazona Sciarra", E. La Rocca, P. León, C. Parisi Presicce (coord.), *Le due Patrie acquisite. Studi di archeologia dedicati a Walter Trillmich*, Roma, 243-253.
- G. Lepore** (1991-1993), "L'organizzazione del lavoro nelle botteghe di pittori in età romana: la nuova documentazione della *domus dei Coiedii* di Suasa (An)", *Le Marche. Archeologia, Storia, Territorio*, Arcevia-Sassoferrato, 159-171.
- P. Le Roux** (1995), *Romains d'Espagne, Cités et politique dans les provinces*, Armand Colin, Paris.
- Les Gladiateurs** (1987), Exposition conçue et réalisée par le Musée archéologique de Lattes (Lattes, 26 mai-4 juillet 1987/Toulouse, 13 juillet-septembre 1987).
- Ph. Leveau, P. Gros, F. Trément** (1999), "La recherche sur les élites gallo-romaines et le problème de la villa", *Ager* 9, Paris, 2-10.
- D. Levi** (1947), *Antioch Mosaic Pavements*. Princeton University Press, 2 volumes, Princeton.
- A. Lézine** (1955), "Chapiteaux toscans trouvés en Tunisie", *Karthago* VI, 13-29.
- H. G. Liddel, R. Scott** (1968), *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
- R. Ling** (1972), "Stucco decoration in pre-augustan Italy", *Papers of the British School at Rome* 40, 11-55.
- R. Ling (1991), *Roman Painting*, Cambridge.
- R. Ling (2003), "La casa del Menandro", C. Stefani (ed.), *Menander. La Casa del Menandro di Pompei*, Milano.
- R. Ling, L. Ling** (2005), *The Insula of the Menander at Pompeii*, Clarendon Press, Oxford.
- A. R. Littlewood** (1987), "Ancient Literary Evidence for the Pleasure Gardens of Roman Country Villas", E. Blair (ed.), *Ancient Roman Villa Gardens*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- J. López Vilar** (1993), "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, URV, Tarragona, 56-79.
- G. López Monteagudo** (2004), "La musivaria romana en época de Trajano", *ETF Serie II, Historia Antigua* 15, 181-204.
- G. Lopez Monteagudo (2011), "La iconografía del dios Oceanos en los mosaicos hispano-romanos" *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 22-61.
- G. Lopez Monteagudo (2018), "Reflexiones sobre los mosaicos cordobeses", *Antiquitas* 30, 89-114.
- G. López Monteagudo, M. P. San Nicolás Pedraz** (1994) "Los Sabios y la Ciencia en los mosaicos romanos", *L'Africa romana, Atti dell'XI convegno di studio*, Cartagine, 71-110.
- J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2016), "Intervencions arqueològiques a la Pedrera del Mèdol (Tarragona)", *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 177-195.
- J. López Vilar, J. M. Puche Fontanilles** (2013), "El *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils): una nova interpretació", M. Prevosti, J. López, J. Guitart (eds.), *Ager Tarraconensis, volum 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*, Documenta 16.5, ICAC, Tarragona, 295-301.
- P. Lopreato** (1994), "Le grandi terme di Aquileia: I mosaici del *frigidarium*", J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique*, Trèves, 8-14 août 1984, Paris, 87-99.
- E. M. Loreti** (1994), "Signacula bronzei dell'Antiquarium Comunale di Roma", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 645-653.
- I. Loschi** (2020), "Las decoraciones pictóricas de *Colonia Augusta Firma Astigi* (Écija, Sevilla)", A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Universidad de Murcia, 237-253.

M. L. Loza Azuaga (1993), *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad de Málaga.

Marco Anneo Lucano (1984), *Farsalia*. Editorial Gredos, Madrid.

J. M. Luengo Martínez (1962), "Astorga romana (Memorias del Plan Nacional 1954-55)", *NAH V* (1956-1961), 152-177.

T. Luginbühl, J. Monnier, Y. Dubois (2001), *Vie de palais et travail d'esclave. La villa romaine d'Orbe-Boscéaz*, Document du Musée cantonal d'archéologie et d'histoire, Lausanne.

L. Lupi (1984), "X,29. Frammento di capitello corinzieggiante (senza n. Inv.)", *Museo Nazionale Romano. Le sculture*, Parte II, Roma, 323-324.

J. M. Luzón Nogué (1988), "La roseta de triángulos curvilíneos en el mosaico romano", *Anejos de Gerión*, Sevilla, 1213-1241.

G. Luzzato (1950), "Appunti sul *ius italicum*", *RIDA* 5, 79-110.

M

J. M. Macias Solé (1999), *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VI)*, TULCIS. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.

J. M. Macias Solé, E. Ramón Sariñena (1999), *Memòria de les actuacions arqueològiques efectuades a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 1995-1998*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar (1999), "Escultura arquitectònica de Tarragona", P. Palol (dir.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 226-230.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2007), "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto Imperial" T. Nogales, J. González (eds.), *Culto Imperial: política y poder*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 763-787.

J. M. Macias Solé, J. Menchón Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2008), "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V/VI d.C.)", *Les productions céramiques en Hispanie Tarraconaise (II siècle avant J.-C.-VI siècle après J.-C.)*, Actes du Congrès, (L'Escala-Empúries, 2008), Marseille, 287-293.

M. MacKinnon (2015) "Changes in Animal Husbandry as a Consequence of Developing Social and Economic Patterns from the Roman Mediterranean Context", P. Erdkamp, K. Verboven, A. Zuiderhoek (eds.), *Ownership and exploitation of land and natural resources in the Roman world*, Oxford University Press Oxford, 249-273.

P. Malgouyres, C. Blanc-Riehl (2003), *Porphyre: la pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*, Réunion des musées nationaux, Paris.

D. Manacorda (1993), "Appunti sul fenomeno della bollatura delle merci in età romana", *The Inscribed Economy. Production and Distribution in the Roman Empire in the Light of instrumentum domesticum*, *JRA*, Supp. Series 6, Ann Arbor.

H. Manderscheid (1981), *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin.

M. Manni (1974), *Le pitture della Casa del Colonnato Tuscanico*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, Roma.

R. Mar Medina (1993), "El recinto de culto imperial de Tàrraco y la arquitectura flavia", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 107-156.

R. Mar Medina (2001), "Estudio Arquitectónico y Urbanístico", R. Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, DAC 4, URV, Tarragona, 29-167.

R. Mar Medina, J. Ruiz de Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. Á. Domingo Magaña, M. Lamuá Estanyol (2010), "La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución", S. Ramallo, N. Rörling (eds.), *La Scaenae Frons en la arquitectura teatral romana*, (Cartagena, 2009), Murcia, 173-201.

- R. Mar Medina, J. Ruiz De Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. A. Beltrán-Caballero, F. Gris Jeremias** (2015), Tarraco. *Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana, volumen II, La ciudad imperial*, DAC 6, URV / ICAC, Tarragona.
- M. Marcial** (1997), *Epigramas*. Obra completa, Gredos, Madrid.
- M. Marcial (2004), *Epigramas*, Zaragoza, 2004.
- D. Marchioro** (s/d), "Rileggere l'antico a Villa Adriana", Arte et cultura, <http://redazione.romaone.it>. <http://www.villa-adriana.net> [consultat: 29/05/2008].
- F. Marco Simon** (1990), "Iconografía y propaganda ideológica. Júpiter Amón y Medusa en los foros imperiales, J. M. Croisille (ed.), *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos*, Actes du IVe Colloque international de la Sien, Bruxelles, 14-162.
- J. M. Marcos Pérez** (2000), "La pasión del cisne. El mito de Leda y Zeus en sus fuentes y sus recreaciones", *Minerva, Revista de filología clásica* 14, Universidad de Valladolid, 203-231.
- S. Mariner Bigorra** (1978), "Nuevos testimonios de culto mitraico en el litoral de la Tarraconense", *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental*, Actes del congrés (Barcelona, 1975), Barcelona, 79-84.
- T. Marot Salsas** (1998), "El conjunt de sestercis del segle III", *Empúries* 51, 218-220.
- T. Marot Salsas (1999a), "La moneda. La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-V). La crisis del segle III en els dipòsits i en les troballes monetàries", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 328-329.
- T. Marot Salsas (1999b), "Conjunt monetari de la Vil·la dels Munts", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.
- C. Márquez Moreno** (1997), "Artes decorativas en la Córdoba romana", *Anales de Arqueología Cordobesa* 8, 69-94.
- C. Márquez Moreno (1998), "Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba", *AEspA* 71, Madrid, 113-137.
- C. Márquez Moreno (2004), "La decoración arquitectónica en Colonia Patricia en el periodo julio-claudio", S. Ramallo Asensio (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 337-353.
- H. G. Martin** (1988), "Die Tempelkultbilder", *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, 251-263, Mainz am Rhein.
- C. Martín García, V. M. Cabañero Martín, S. Martínez Caballero, C. Gómez González** (2020), "Nuevas aportaciones al conocimiento del conjunto pictórico de la denominada Casa de los Cinco Caños, Coca, Segovia", A. Fernández Díaz, G. Castillo Alcántara (coords.), *La pintura romana en Hispania: del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 197-210.
- R. Martin, K. Saller** (1957), *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: Gustav Fischer.
- G. Martín Avila, D. Serres De Navarro** (1971), *La factoría pesquera de Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Servicio de Investigaciones Prehistóricas, Serie de trabajos varios 38, València.
- F. Mateu Llopis** (1950), "El hallazgo de denarios romanos de Altafulla", *Boletín Arqueológico*, IV, 30, Tarragona, 53-58.
- H. Mattingly, C. H. V. Sutherland, E. A. Sydenham** (1949), *The Roman imperial coinage, vol. IVc, Gordian III - Uranius Antoninus*, London.
- H. Mattingly, P. H. Webb, C. H. V. Sutherland** (1966), *The Roman imperial coinage, vol. VII, Constantine and Licinius*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham** (1968), *The Roman imperial coinage, vol. Vb, Probus to Amandus*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. I, Augustus to Vitellius*, London.

- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus*, London.
- M. Mayer Olivé** (1995), “Las inscripciones pintadas en Hispania. Estado de la cuestión”, H. Solin, O. Salomies, U. M. Liertz (eds.), *Acta Colloquii Epigraphici Helsingiae* (3-6 September 1991) habiti (Comment. Human. Litt. 104), Helsinki, 79-91.
- M. Mayer Olivé (2014), “*Signata nomina*: sobre el concepto y valor del termino *signaculum* con algunas consideraciones sobre el uso de los instrumentos que designa”, A. Buonopane, S. Braitto (eds.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*, Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma, 11-34.
- B. H. McLean** (2005), *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods*, Ann Arbor.
- R. Meadow** (1978), “Bonecode²-A system of numerical coding for faunal data from Middle Eastern sites” R. Meadow, M. Zeder (eds.) *Approaches to faunal analysis in the Middle East*, MA Peabody Museum Bulletin, 2, Cambridge, 169-185.
- E. Melchor Gil** (1999), “Élites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana”, J.F. Rodríguez Neila, F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 219-263.
- J. R. Mélida Alinari** (1914), “Cultos emeritenses de Serapis y Mithras”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 64, 439-457.
- R. Meneghini, R. Santangeli** (2004), *Roma nell'Altomedioevo. Topografia e urbanistica della città dal V al X secolo*, Roma.
- S. Meniconi** (2009-2010), “Gli affreschi delle pirámide Cestia”, *RLASA* 64-65, Pisa-Roma, 55-83.
- M. Mercado Pérez, E. Rodrigo Requena, M. Flórez, J. M. Palet Martínez, J. Guitart Duran** (2008), “El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial”, *Tribuna d'Arqueologia* 2007, Barcelona, 195-211.
- M. J. Merchán García** (2015), Écija (Provincia de Sevilla. *Hispania Vltior Betica*), CSIR España, volumen I, Fascículo 5, Sevilla-Tarragona.
- H. Meyer** (1991), *Antinoos*, München.
- M. A. Mezquíriz Irujo** (1986), “Pavimentos decorados hallados en Andelos”, *Trabajos de Arqueología de Navarra*, 237-249.
- D. Michaelides** (1992), *Cypriot Mosaics*, Nicosia.
- S. G. Miller** (1980), “Excavations at Nemea, 1979”, *Hesperia* 49, 178-205.
- S. G. Miller (2001), *Excavations at Nemea. II. The Early Hellenistic Stadium*, Berkeley.
- P. Mingazzini** (1966), *L'Insula di Giasone Magno a Cirene*, Monografia di Archeologia Libica VIII, Roma.
- P. Miniero** (2007), “La villa romana tardo-republicana nel Castelo Aragonese di Baia”, B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 157-176.
- J. Mladenova** (1983), “Les Mosaïques de la villa d'Ivailovgrad Bulgarie”, *CMGR* III, 149-166.
- M. D. Molas Font** (1982), “El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia”, *Ausa* X, 275-291.
- S. T. A. M. Mols** (2002), “Ricerche sulla pittura di Ostia. *Status quaestionis* e prospettive”. *Bulletin Antieke Beschaving* 77, 151-174.
- R. Mondelo Pardo** (1985), “Los Mosaicos de la Villa romana de Algoros, Elche”, *BSAA* 51, Valladolid, 107-141.
- E. M. Moormann** (1996), “Gli affreschi di Piazza dei Cinquecento nell'ambito della pittura romana”, M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 64-69.

E. M. Moormann (2013), "Did Roman Republican Mural Paintings Convey Political Messages? The Megalography of Terzigno and other Second Style Painting", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 227-234.

E. M. Moormann (2019), "The Second-Style Paintings at Oplontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

E. M. Moormann (2020), "Il II Stile come specchio dei romani mores", M. Torelli (ed.), *Pompei 79 d.C. Una storia romana (Cataloghi di mostra)*, Roma, 204-211.

E. Morera Llauradó (1899), *Tarragona Cristiana*, volums I i II, Tarragona.

E. Morera Llauradó (ca. 1910), *Província de Tarragona* [volum IV de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi], Barcelona [s/d, circa 1910].

L. Moretti (1953), *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma.

L. Moretti (1957), *Olympionikai: I vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma.

L. Moretti (1970), "Supplemento al catalogo degli Olympionikai", *Klio* 52, 295-298.

M. L. Morricone (1967), *Mosaici Antichi in Italia, I, Regione prima Roma. Reg. X. Palatium*, Roma.

M. L. Morricone, F. Rinaldi, M. Pisapia (2005), *Mosaichi Antichi in Italia. Regione Decima, Verona*, AISCOM X, Roma.

Ch. F. Moss (1988), *Roman marble tables* (Tesi doctoral, Princeton University), Ann Arbor.

A. Mostalac Carrillo (1992), "La pintura romana en España. Estado de la cuestión", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte* IV, 9-22.

A. Mostalac Carrillo, M. Beltrán Lloris (1994), *Colonia Victrix Iulia Lepida Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza) II. Estratigrafía, pinturas y cornisas de la Casa de los Delfines*, Colección Arqueología 15, Zaragoza.

M. Mulliez (2014), *Le luxe de l'imitation. Les trompe-l'oeil de la fin de la République romaine, mémoire des artisans de la couleur*, Collection di Centre Jean Bérard 44, Napoli.

N

R. Navarro Sáez (1977), "El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, Castelló, 155-158.

R. Navarro Sáez (1980), *Los Mosaicos romanos de Tarragona* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona). [https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/31942/01.RNS_1de5.pdf?sequence=1&isAllowed=y]

R. Navarro Sáez (1993), "Motius orientals en els mosaics romans de Tarragona", *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Pre-Actes, volum II, Tarragona, 237.

F. J. Navarro Santana (1999), "El retorno a las ciudades de la aristocracia romana", J.F. Rodríguez Neila y F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 167-199.

L. Neira Jiménez (1998), "Paralelos en la musivaria romana de Grecia e Hispania. A propósito de un mosaico de Alcolea del Río y un pavimento de Mitilene", *Anales de Arqueología Cordobesa* 9, 223-246.

L. Neira Jiménez (2002), *La representación del thiasos marino en los mosaicos romanos. Nereidas y tritones*, Madrid.

L. Neira Jiménez (2010), "Mitologías acuáticas", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética III. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 94-120.

L. Neira Jiménez (2018), "Océano en los mosaicos romanos. A propósito de un pavimento de Colonia Patricia", *Anales de arqueología cordobesa* 29, 157-176.

I. Neri (2000), "Mithra Petrogenito. Origine iconografica e aspetti culturali della nascita dalla pietra", *Ostraka* IX,1, 227-245.

- R. Neudecker** (1988), *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*, Mainz.
- R. Neudecker (1994), *Die Pracht der Latrine. Zum Wandel öffentlicher Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Studien zur antiken Stadt 1, Munich.
- O. Neugebauer, R. A. Parker** (1960), *Egyptian astronomical Texts*. I, Providence-London.
- Z. Newby** (2005), *Greek athletics in the Roman World: victory and virtue*, Oxford.
- C. Nicolet, C. Beschtaouch** (1991), "Nouvelles observations sur la «Mosaïque des chevaux» et son édifice à Carthage", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135.3, 471-507.
- I. Nielsen** (1990), *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, 2 volumes, Aarhus University Press.
- F. X. Nieto Prieto** (1979-1980), "Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias", *Ampurias* 41-42, 279-341.
- H. G. Niemeyer** (1968), *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin.
- P. M. Nigdelis** (2006), *Epigrafikav Qessalonivkeia*, Thessaloniki.
- M. P. Nilsson** (1957), *Griechische Feste von religiöser Bedeutung (mit ausschluß der Attischen)*, Darmstadt.
- T. Nogales Basarrate, A. Carvalho, M. J. Almeida** (2004), "El programa decorativo de la Quinta das Longas (Elvas, Portugal): un modelo excepcional de las *uillae* de la Lusitania", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 103-156.
- J. M. Noguera Celdrán** (1991), *La escultura (la ciudad romana de Carthago Nova. Fuentes y materiales para su estudio, 5)*, Murcia.
- J. M. Noguera Celdrán, A. Fernández Díaz, M. J. Madrid Balanza** (2009), "Nuevas pinturas murales en *Carthago Nova*, los ciclos de las Termas del Foro y del Edificio del atrio", J. M. Noguera Celdrán, M. J. Madrid Balanza (eds.), *Arx Hasdrubalis. La ciudad reencontrada. Arqueología en el cerro del Molinete, Cartagena*, Cartagena, 185-207.
- J. M. Noguera Celdrán, L. Ruiz Molina** (2018), "El retrato de Adriano de la villa de Los Torrejones (Yecla, Murcia) y su contexto arqueológico", C. Márquez Moreno, D. Ojeda Nogales (eds.), *Escultura romana en Hispania, VIII. Homenaje a Luis Baena*, Córdoba, 299-317.
- J. M. Nolla Brufau, J. Sagraera Aradilla** (1993), "Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)", *Cypselà* 10, n. 4, 145-158.
- M. Nowicka** (1993), *Le portrait dans la peinture antique*, Institut d'Archéologie et d'Ethnologie Académie Polonaise des Sciences, Varsòvia.
- M. Nozal Calvo, F. Puertas Gutiérrez** (1995), *La terra sigillata paleocristiana gris en la villa romana de La Olmeda*, *Studia Archaeologica* 83, Valladolid.

O

- J. M. Ojeda Nogales** (1993), *El servicio administrativo imperial ecuestre en la Hispania romana durante el alto Imperio. Prosopografía*, Sevilla.
- G. Oliver** (1960), *Practique Anthropologique*. Vigot Frères, Paris.
- R. Olmo López** (2019), *El centro en la periferia. Las competencias de los gobernadores provinciales romanos en Hispania durante el Principado*, LIT, Zurich.
- J. Ortalli** (ed.) (2006), *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze.
- G. Ortolani** (2004), "Lavorazione di pietre e marmi nel mondo antico" G. Borgini (ed.) *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte, Roma, 19-42.

P. Otiña Hermoso (2002), “Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)”, *Butlletí Arqueològic*, V, 24, Tarragona, 111-130.

P. Otiña Hermoso (2003), “La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)”, *Anales de Arqueología Cordobesa* 13-14, Còrdova, 147-166.

P. Otiña Hermoso (2005), *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 1, Fundació Privada Liber, Reus.

P. Otiña Hermoso (2006), “Excavacions arqueològiques a la plaça de l'Església d'Altafulla (Tarragonès). Noves aportacions històrico-arqueològiques”, *Estudis Altafullencs* 30, Altafulla, 7-27.

A. Ovdiah (1980), *Geometric and floral patterns in ancient mosaics*, Roma, L'ERMA di Bretschneider, Roma.

Ovidio (1994), *Cartas de las heroínas*, epístola 21, verso 142, Gredos, Madrid.

P

P. M. Packard (1980), “A monochrome mosaic at Isthmia”, *Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athenes* 49, 326-346.

A. Padilla Monje (1999), “Algunas notas sobre canteras y mármoles en los siglos III-V”, *Gerión* 17, 497.

C. Padrós Gómez, À. Pujol Puigvehí, R. Sala Bartrolí, R. Tamba (2019), “Puig Ciutat (Cataluña). Localización, excavación y museización de un *castellum* romano republicano en el nordeste peninsular”, B. Vallori-Márquez, J. P. Bellon Ruiz, C. Rueda Galan (eds.), *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a.C.): prospettive archeologiche*, Roma, 83-96.

Paladio (1990), *Tratado de Agricultura*, Gredos 135, Madrid.

P. Palol Salellas (1953), *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona.

P. Palol Salellas, J. Cortes Álvarez de Miranda (1974), *La villa romana de La Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia). Excavaciones de 1969 y 1970*, Madrid.

A. Panagiotopoulou (1994), “Représentations de la Meduse dans les mosaïques de Grèce”, *CMGR* VI, 369-382.

E. Panofsky (1975), *La perspective comme forme symbolique*, Paris.

S. Panzram (2002), *Stadtbild und Elite: Tarraco, Corduba und Emerita Augusta zwischen Republik und Spätantike*, Stuttgart.

P. Papageorgiou (1997), *To teixomorfo stemma*. Resum en alemany: *Die Mauerkrone in der Kunst Vorderasiens und Griechenlands bis am Ende des Hellenismus*, Thessaloniki.

U. Pappalardo (1987), “Pitture rubate a Pompei, Regio I, insula 3, nr.25”, *Rivista di Studi Pompeiani* I, 37-50.

U. Pappalardo (2001), “Le Portrait dans la peinture romaine”, H. Lavagne, E. De Balanda, A. Uribe Echeverria (dirs.), *Jeunesse de la Beauté. La Peinture romaine Antique*, Ars Latina, Quetigny, 39-42.

R. Paris (1996), “La *domus* di Villa Negroni”, M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 29-35.

R. Paris (2000), “50. Capitello corinzieggiante di lesena”, S. Ensoli, E. La Rocca (eds.), *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 456.

K. Parlasca (1959), *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlín.

K. Parlasca (1963), “Das Pergamenische Taubenmosaik und der sogenannte Nestor-Becher”, *JDAI* 78, 256-293.

K. Parlasca (1975), “Hellenistische und römische Mosaiken aus Ägypten”, *CMGR* II, 363-369.

D. Parrish (1984), *Season Mosaics of Roman North Africa*, Roma.

T. Pasies Oviedo, M. P. San Nicolás Pedraz, S. Vargas Vázquez (2013), “Nueva interpretación de los mosaicos de Benicató (Nules, España)”, *Millars* 36, 255-282.

- A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler** (eds.) (1894-1980), *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart = RE.
- O. Pavlogiannis, E. Albanidis, M. Dimitrou** (2009), "The Aktia of Nikopolis: new approaches", *Kikephoros* 22, 79-102.
- S. Payne** (1973), "Kill-off Patterns in Sheep and Goats. The Mandibles from Asvan Kale", *Anatolian Studies* 23, 281-303.
- D. Peacock, V. Maxfield** (2007), *The Roman Imperial Quarries Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998*, volume 2, Oxbow Books, Oxford.
- J. W. E. Pearce, R. A. G. Carson, C. H. V. Sutherland, H. Mattingly** (1951), *The roman imperial coinage, Vol. IX. Valentinian I-Theodosius I*, London.
- P. Pensabene** (1973), *I capitelli, Scavi di Ostia*, volume VII, Roma.
- P. Pensabene (1992), "Amministrazione dei marmi e sistemi distributive nel mondo romano", G. Borgini (ed.), *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte. Roma, 43-54.
- P. Pensabene (1993a), "La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 33-105.
- P. Pensabene (1993b), *Repertorio d'arte dell'Egitto grecoromano. Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti egiziani*, Roma.
- P. Pensabene (1994), *Le vie del marmo: i blocchi di cava di Roma e di Ostia*. Ministero per i beni culturali e ambientali, Soprintendenza archeologica di Ostia, Roma.
- P. Pensabene (1996), "Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco", M.P. León (Coord.), *Colonia Patricia Corduba: una reflexión arqueológica*, Córdoba, 197-219.
- P. Pensabene (1998), "Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-repubblicana e imperiale", *Studi miscellanei* 31, 333-390.
- P. Pensabene (2002), "Il fenomeno del marmo nel mondo romano", M. Nuccio, I. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Roma, 3-67.
- P. Pensabene (2007a), *Ostiensium Marmorum Decus et Decor. Studi Architettonici, decorativi e Archeometrici*, Roma.
- P. Pensabene (2007b), "Gli elementi marmorei della scena. Classificazione tipologica e inquadramento nella storia della decorazione architettonica in Asia Minore", D. De Bernardi, G. Ciotta, P. Pensabene (eds.), *Il teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, architettura ed epigrafia*, Roma-Gènova, 229-388.
- P. Pensabene (2008), "Elementi Architettonici", P. Pensabene, P. Donatella (eds.), *Marmi colorati e marmi ritrovati della villa romana del Casale. Catalogo Mostra Archeologica*, Piazza Armerina, 83-95.
- P. Pensabene (2012), "Il marmo lunense nei programmi architettonici e statuari dell'Occidente romano", V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania. Explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid, 17-47.
- P. Pensabene (2015), *Roma su Roma. Reimpiego architettonico, recupero dell'antico e trasformazioni urbane tra il III e il XIII secolo*, Città del Vaticano.
- P. Pensabene, B. M. Bruno, G. Stuto** (eds.) (1998), *Il marmo e il colore: guida fotografica, i marmi della Collezione Podesti*, Roma, L'Erma di Bretschneider.
- P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña** (2019), "El Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (CPHC): una lectura arquitectónica a la luz de los nuevos datos y de los conjuntos imperiales de Roma", *Butlletí Arqueològic*, V, 41, Tarragona, 41-126.
- P. Pensabene, R. Mar Medina** (2004), "Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial", *Simulacra Romae*, Tarragona (2002), Tarragona, 73-86.
- P. Pensabene, R. Mar Medina (2010), "Il Tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luoghi di culto imperiale in Hispania e Gallia", *Archeologia Classica* LXI, 243-307.

- A. Peña Jurado** (2005), "Imitaciones del *Forum Augustum* en Hispania: El ejemplo de Itálica", *Romula* 4, 137-162.
- A. Peña Jurado (2009), "La decoración escultórica", R. Ayerbe Vélez, T. Barrientos Vera, F. Palma García (eds.), *El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales, Anejos de AEspA* 53, Mérida, 583-621.
- A. Peña Jurado (2018), "El pórtico del recinto de culto a *Divus Augustus* en la acrópolis de Tarraco: la decoración del ático y su reflejo en las ciudades romanas de la Galia", *Zephyrus* 82, 167-185.
- A. Peña Jurado (2020), "Nuevamente sobre la decoración del ático del pórtico del recinto de culto a *Divo Augusto* en la acrópolis de Tarraco", *Butlletí arqueològic* V, 59-79.
- Y. Peña Cervantes** (2010), Torcularia. *La producción de vino y aceite en Hispania*, Documenta 14, ICAC, Tarragona.
- J. Pera Isern, C. Carreras Monfort, E. Rodrigo Requena, N. Romaní Sala, N. Padrós Font, G. De Solà Gómez, J. Guitart Duran** (2018), "Puig Castellar (Biosca, La Segarra). Un *castellum* de la segona meitat del segle II aC a l'interior de Catalunya", *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent* (2015), 130-138.
- E. Pérez Olmedo** (1996), "Revestimientos de *opus sectile* en la Península Ibérica", *Studia Archaeologica* 87, Valladolid.
- F. Pérez Rodríguez-Aragón, J. Cortés Álvarez De Miranda, J. Á. Abásolo Álvarez** (1999), "La villa romana de La Olmeda y su museo monográfico", *Museo* 4, 91-102.
- M. Pérez Ruiz** (2011), "Aproximación a la cultura material asociada al culto doméstico en el mundo romano", *ETF I* 4, 285-308.
- M. Pérez Ruiz (2014), *Al amparo de los lares: El culto doméstico en las provincias romanas Bética y Tarraconense*, Anejos de *AEspA* LXVIII, Madrid.
- C. Pérez González, O. Reyes Hernando, I. Rodà De Llanza, A. Álvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Domènech De La Torre, H. Royo Plumed** (2012), "Use of *marmora* in the ornamental program of Las Pizarras roman site (ancient Cauca, Segovia, Spain)", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.
- H. Pernice** (1938), *Die hellenistische Kunst in Pompeii: 6. Pavimente und figürliche Mosaiken*, Berlín.
- B. Perrier** (2007a), "Les trois édifices successifs: Schola du Trajan, Domus à Péristyle Domus aux Bucranes", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 15-32.
- B. Perrier (ed.) (2007b), *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma.
- Y. Perrin** (1982), "Êtres mythiques, êtres fanstatiques et grotesques de la *Domus Aurea* de Néron", *Dialogues d'histoire ancienne* 8, 303-338.
- Y. Perrin (1985), "Un motif décoratif exceptionnel dans le IVe style, le bandeau à rinceaux", *Revue Archéologique* 2, 205-230.
- G. Pesce** (1950), *Il Palazzo delle Colonne in Tolemaide di Cirenaica*, Monografia di Archeologia Libica, Roma.
- W. J. Th. Peters** (1982), "La composizione delle pitture parietale di IV stile a Roma e in Campania", *La Regione Sotterrata del Vesuvio. Studio e prospettive*, Atti del Convegno Internazionale (11-15 novembre 1979), Napoli, 635-645.
- G. Petzl, E. Schwertheim** (2006), *Hadrian und die dionysischen Künstler*, Bonn.
- G. Ch. Picard** (1941), "Le couronnement de Vénus", *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 58, 43-108.
- P. Piernavieja Rozitis** (1977), *Corpus de inscripciones deportivas de la España Romana*, Madrid.
- F. Pina Polo** (2007), "Los espectáculos agonísticos en el occidente romano", *Salduie* 7, 143-156.

Ll. Piñol Masgoret (1996), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana del Moro (Torredembarra), Campanya 1994*, Memòria d'Excavació Inèdita.

Ll. Piñol Masgoret (2000), "Vil·la romana del Moro. Torredembarra", R. Cortés (dir.), *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 133-148.

M. S. Pisapia (1989), *Mosaici Antichi in Italia. Regione prima Stabiae*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.

E. Plassot, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec, G. Ayala, A. Audra, P. Mathey, A. G. Magdinier (1995), "Le quartier Saint-Pierre, la maison aux Xenia", F. Délavai, C. Bellon, J. Chastel, E. Plassot (eds.), *Vaise un quartier de Lyon antique*, Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes 11, 87-175.

R. Plaza Santiago, J. Garcia Sandoval, A. Fernández Díaz (2004), "Recuperación, extracción y consolidación en yacimientos arqueológicos, el caso práctico de la villa romana de la Quintilla (Murcia)", *Alberca* 2, 105-124.

H. W. Pleket, R. S. Stroud (2019), "SEG 36-260. Athens. List of victories of an athlete, late 2nd cent. A.D.", Supplementum Epigraphicum Graecum, Current editors: A. T. N. R.A. Chaniotis Corsten Papazarkadas Tybout, <http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a36_260> First published online: 1986, [Consulted online on 06 January 2019].

Plini el Jove (1927), *Lletres*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.

Plini el Vell (1962), *Naturalis Historia*, edition and translation by D. E. Eichholz, 10 volumes, William Heinemann-Harvard University Press, London/Cambridge.

R. Polacco, G. Traversari (1988), *Sculture romane e avori tardo-antichi e medievali del Museo Archeologico di Venecia*, Roma.

E. Polito (2006), "Le Muse, la cultura e il potere. Immagini di Muse nell'impero romano", A. Bottini (ed.), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Milano, 135-149.

M. Porci Cató (1927), *D'Agricola*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.

A. Portillo Gómez (2013), "El modelo del *Forum Augustum* en los programas decorativos de los recintos sagrados de las capitales hispanas e *Italica*", *Laboratorio de Arte* 25, 31-52.

J. Pou Vallès, V. Revilla Calvo (1996), "Vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): Campanyes 1988-1994", *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, 105-112.

V. Poulsen (1974), *Les portraits romains II*, Copenhagen.

M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran (dirs.) (2010), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16.1, Tarragona.

M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran (dirs.) (2011), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16.2, Tarragona.

M. Prevosti Monclús, J. López Vilar, J. Guitart Duran (dirs.) (2013), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional*, Documenta 16.5, Tarragona.

M. T. Price, *The Corsi Collection in Oxford. Corsi Collection of Decorative Stones*, Oxford University, Museum website [consulta: 19/03/2019], <<http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/>>.

J. Principal Ponce, M. P. Camañes, C. Padrós Gómez, A. Moreno (2019), "El fortí romà de Monteró I i la militarització del paisatge durant el primer segle de presència romana al nord-est de la Citerior", *Tribuna d'Arqueologia 2016-2017*, Barcelona, 141-161.

C. Puerta López, M. A. Elvira Barba, T. Artigas (1994), "La colección de esculturas hallada en Valdetorres de Jarama", *AEspA* 67, Madrid, 179-200.

J. Puig i Cadafalch (1934), *L'Arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.

Publius Papinius Statius (2018), *Silvae. Achilleis*, volume 1, Forgotten Books, London.

D. Pupillo (2006), "Ville e proprietà imperiali: prospettive di ricerca", J. Ortalli (ed.) *Vivere in villa*, 351-366.

R

- J. Raeder** (2000), *Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex)*, Mainz am Rhein.
- S. Ramallo Asensio** (1990), "Talleres y escuelas musivas en la península Ibérica", *Mosaicos Romanos, Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje a Alberto Balil*, Guadalajara, 135-180.
- S. Ramallo Asensio (2006), "Un *signaculum* de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena", *Kolmos Logos. Homenaje al prof. J. García López*, Murcia, 855-865.
- S. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce García, A. Fernández Díaz** (2005), "La villa de La Quintilla (Lorca, Murcia). Análisis de su programa decorativo y ornamental", H. Morlier (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX*, 1001-1021.
- S. Rambaldi** (2002), *Monopteros. Le edicole circolari nell'architettura dell'Italia romana*, Università degli Studi di Bologna.
- E. Ramón Sariñena** (2000), *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- M. Recasens Carreras** (1979), "Los capiteles romanos del Museu Arqueològic de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 1, Tarragona, 43-144.
- S. Reinach** (1970), *Répertoire de Peintures Grecques et Romaines*, Roma.
- S. Remijsen** (2011), "The so-called 'Crown-Games': terminology and historical context of the ancient categories for agones", *ZPE* 177, 97-109.
- S. Remijsen (2015), *The end of Greek athletics in Late Antiquity*, Cambridge.
- J. A. Remolà Vallverdú** (1999), *Memòria de les campanyes d'excavació 1998 i 1999 a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003a), "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, número 25, 57-87.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003b), "Tàrraco al Renaixement", catàleg de l'exposició *El Renaixement de Tàrraco, 1563*. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde (Tarragona, 20 de setembre 2003-29 febrer 2004), MNAT, Tarragona, 59-89.
- J. A. Remolà Vallverdú (2004), "Tàrraco Quanta Fuit Ipsa Ruina Docet", J. Ruiz de Arbulo (ed.), *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 49-72.
- J. A. Remolà Vallverdú (2007), "La imatge de Tàrraco recuperada", catàleg de l'exposició *L'Antiguitat clàssica a través dels gravats. Els Piranesi de Montserrat*, Tarragona, 46-65.
- J. A. Remolà Vallverdú (2008a), "La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)", J. A. Remolà (ed.), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona, 119-132.
- J. A. Remolà Vallverdú (ed.) (2008b), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García** (2000), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2000*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García (2001), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2001*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Pérez Martínez** (2013), "Centcelles y el *praetorium* del *comes Hispaniorum* Asterio en Tàrraco", *AEspA* 86, Madrid, 161-186.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López** (2004), "La Font dels Lleons", P. Sada (dir.), *Tàrraco i l'aigua*, catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona, 53-66.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López (2011), "La Font dels Lleons (Tarragona)", *Aquae Sacrae, Agua y sacralidad en la Antigüedad*, Girona, 181-191.

- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2002), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2002*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2007), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 2004-2005*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2011), *Memòria de les excavacions arqueològiques a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), any 2008*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020a), "El teatre romà, noves dades sobre el procés d'urbanització de l'àrea portuària de Tàrraco", *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*, Barcelona, 385-406.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020b), *Memòria de la intervenció arqueològica als banys inferiors de la vil·la romana d'Els Munts (Altafulla, Tarragonès), EM-18 (febrer-juny de 2018)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, A. Lasheras González, M. Pérez Martínez** (2020), "Tarraco, una base de operaciones de los ejércitos imperiales (ca. 420-470 d.C.)", A. Carneiro, N. Christie, P. Diarte-Blasco (eds.), *Urban Transformations in the Late Antique West. Materials, agents and models*, Coimbra, 135-154.
- V. Revilla Calvo** (2000) "La villa del Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco", J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, URV, Tarragona, 257-273.
- V. Revilla Calvo (2003) "Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell)", J. Guitart, J. M. Palet, M. Prevosti (eds.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*. Barcelona, 285-301.
- V. Revilla Calvo (2006), "L'ocupació ibèrica i romana al Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): resultats de les darreres campanyes", *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 157-178.
- M. Ribas Bertrán** (1966), *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, EAE 47, Madrid.
- A. Ribera Lacomba, M. Rosselló Mesquida** (2007), "Escultura decorativa de época tardoantigua en Valencia y su entorno", L. Caballero, P. Mateos (eds.), *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península ibérica, Anejos de AEspA XLI*, Madrid, 345-366.
- E. S. P. Ricotti** (2001), *Villa Adriana, il sogno di un imperatore*, 'Bibliotheca Archaeologica' 29, Roma.
- R. Rieks** (1970), "Sebasta und Aktia", *Hermes* 98, 96-116.
- F. Rinaldi** (2007), *Mosaici antichi in Italia, Mosaici e pavimenti del Veneto. Province di Padova, Rovigo, Verona e Vicenza (I sec aC-VI dC)*, Quasar, Roma.
- P. P. Ripollès Alegre** (2002), "La moneda romana imperial y su circulación en Hispania", *AEspA* 75, Madrid, 195-214.
- T. Ritti, F. D'Andria, G. Bejor** (1985), *Hierapolis: scavi e ricerche I. Fonti letterarie ed epigrafiche*, *Archaeologica* 53, Roma.
- L. Robert** (1949), "Les boules dans les types monétaires agonistiques", *Hellenica* VII, Paris, 93-104.
- L. Robert (1970), "Deux concours grecs à Rome", *CRAI* 114, 1970, 6-27
- L. Robert (1982), "Une vision de Perpétue martyre à Carthage en 203", *CRAI*, 228-276.
- C. Roberts, K. Manchester** (2010), *The Archaeology of Disease*. Tercera edició. Gloucestershire: The History Press.
- I. Rodà De Llanza** (1970), "Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura", *Pyrenae* 6, Barcelona, 167-183 + 2 làmines.
- I. Rodà De Llanza (1992), "L'economia i les vies de comunicació", *Roma a Catalunya*, Barcelona, 68-87.

I. Rodà De Llanza (1997), "L'Antiguitat", X. Barral (dir.), *Escultura antiga i medieval. Art de Catalunya* (Ars Cataloniae), Barcelona, 12-92.

I. Rodà De Llanza, A. Gutiérrez García-Moreno (2002), "Història i Arqueologia", M. Boada (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona, 49-84.

I. Rodà De Llanza, P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña (2012), "Columns and *Rotae* in Tarraco made with granite from the Troad", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 210-229.

M. I. Rodríguez López (2011), "Iconografía de Océano en el Imperio Romano, el modelo metropolitano y sus interpretaciones provinciales", T. Nogales, I. Rodà (eds.), *Roma y las provincias; modelo y difusión*, Hispania Antigua, Serie Arqueológica, 3, L'Erma di Bretschneider, Roma, 541-550.

J. F. Rodríguez Neila (1996), *Confidentes de César. Los Balbos de Cádiz*, Madrid.

J. F. Rodríguez Neila, F. J. Navarro Santana (eds.) (1999), *Elites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona.

F. Rodríguez Martorell, M. Díaz García, J. M. Macias Solé, J. F. Roig Pérez, I. Teixell Navarro (2020), "Los últimos edificios domésticos, de servicio portuario y productivos del suburbio romano de Tarraco (s. VII-VIII): un ensayo holístico", C. Domènech-Belda, S. Gutiérrez (eds.), *El sitio de las cosas. La Alta Edad Media en contexto*, Sant Vicent del Raspeig, Universitat d'Alacant, 67-82. [<https://recercat.cat/handle/2072/431788>].

J. F. Roig Pérez (2001), "Inscripcions romanes sobre pedra d'Alcover", Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs 95, 22-46.

C. Romano (2007), "Due iscrizioni greche su *tabulae ansatae* da Brindisi", M. Mayer, G. Baratta, A. Guzmán (eds.), *XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae, II*, Barcelona, 1243-1246.

L. Romero López (2016), "Pinturas murales del atrio de la villa romana de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)", *Emblecat* 5, 15-34.

C. Romero Mayorga (2016), *Iconografía mitraica en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

L. Romizzi (2006), *Programmi decorativi di III e IV stile a Pompei. Un'analisi sociologica ed iconologica*, Quaderni di ostraka 11, Napoli.

M. P. Rothé, J. Boislève, S. Barberan (2017), "La maison de la Harpiste et son décor à Arles (Bouches-du-Rhône), nouvelles données sur l'occupation tardo-républicaine d'Arles", *Gallia* 74.2, 43-76.

J. Rovira Soriano (1993), "Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum Provincial de Tàrraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 195-228.

J. Rovira Soriano, A. Dasca Roigé (1994), *La Torre dels Escipions*, Tarragona.

M. Rubinich (2012-2013), "Le grandi terme costantiniane," *Aquileia Nostra LXXXIII-LXXXIV*, 96-117.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1990), "El foro de Tarraco", *Cypsela* 8, 119-138.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1993), "Edificios públicos, poder imperial y evolución de la élites urbanas en Tarraco, (s. II-IV d.C.)", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II-III d.C.)*, (Madrid 1990), Collection de la Casa de Velázquez 40, Madrid, 93-114.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1998), "Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana", *Empúries* 51, 31-61.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2006), *L'Amfiteatre de Tarraco i els espectacles de gladiadors al món romà*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Reus.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2007), "Nuevas cuestiones en torno al foro provincial de Tarraco", *Butlletí Arqueològic* V, 29, 5-66.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2014), "El *signaculum* de Caius Valerius Avitus, duoviro de Tarraco y propietario de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Pyrenae* 45, 1, Barcelona, 125-151.

J. C. Ruiz (2022), *Esculturas romanas exentas y en relieve procedentes de Tarragona*, Tesis doctoral, URV/ICAC, Tarragona.

J. Rumscheid (2000), *Franz und Krone. Au Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit*, Istambuler Forschungen Bd 43, Tübingen.

V. Ruppiane, U. Schüssler (2018), "Incrustations from *Colonia Ulpia Traiana* (Near modern Xanten, Germany)", D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Asmosia XI Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 351-361.

S

M. Sabrié, R. Sabrié (1985), "Décorations murales de Nîmes romaine", *Revue archéologique de Narbonnaise* 18-85, 289-318.

M. Sabrié, R. Sabrié, Y. Solier (1987), *La Maison à portiques du Clos de la Lombarde à Narbonne et sa décoration murale. Fouilles 1975-1983*, Paris.

P. Sada Castillo (dir.) (2004), *Tàrraco i l'aigua*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona.

S. Safont, A. Aleman, A. Malgosa (1999), *Memòria de l'excavació realitzada a la tomba del carrer Nou, 12 (Sant Bartolomeu del Grau, Osona)*, Memòria d'Excavació Inèdita.

L. Saguì (1998), "Il vetro nel rivestimento di mobili e nelle decorazione architettonica", L. Saguì (ed.), *Storie al caleidoscopio. I vetri della collezione Gorga: un patrimonio ritrovato*, Museo dell'Arte Classica Gipsoteca, Roma, 27-34.

L. Saguì (2004), "Il mitreo della *Crypta Balbi* e i suoi reperti", *Roman Mithraism: The evidence of the Small Finds*, Bruxelles, 167-178.

M. Salvadori (2017), *Horti picti. Forma e significato del giardino dipinto nella pittura romana*, Antenor quaderni 36, Università degli Studi di Padova, Padova.

D. Salzmänn (1991), "Mosaiken und Pavimente in Pergamon, Vorbericht der Kampagnen 1989 und 1990", *Archäologischer Anzeiger*, 433-456.

M. P. San Nicolás Pedraz (1999), "Leda y el cisne en la musivaria romana", *ETF*, Serie I, Prehistoria y Arqueología 12, 347-387.

M. P. San Nicolás Pedraz (2004), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de murallas", M. Khanoussi, P. Ruggeri, C. Vismara (eds.), *L'Africa romana, Atti del XV Convegno di Studio I*, (Tozeur, 11-15 dicembre 2002), Roma, 825-852.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011a), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de musas", *ETF*, Serie II, *Historia Antigua* 24, 471-490.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011b), *Mosaicos Hispano-romanos con representaciones de Musas*, Tesis, UNED.

J. Sánchez-Lafuente (2003), "*Quintus Iunius Rusticus*, Gobernador de *Hispania Citerior* bajo Antonino Pío", *Historia Antigua y Arqueología*, 557-563.

J. Sánchez Real (1949a), "Noticiero. Descubrimientos recientes. Mosaicos romanos de Senna", *Boletín Arqueológico*, IV, 26-28 (abril-diciembre de 1949), Tarragona, 224-225 + lámines I-II.

J. Sánchez Real (1949b), "Importantes hallazgos arqueológicos entre Altafulla y Torredembarra", *Diario Español* (07/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Los restos de Senna", a Sánchez 1971, 155-158].

- J. Sánchez Real (1949c), "Consideraciones arqueológicas. Palfuriana-Senna", *Diario Español* (08/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Palfuriana-Senna", a Sánchez 1971, 159-161].
- J. Sánchez Real (1971), *Los restos romanos de "Els Munts", Altafulla. Tarragona*. Institut d'estudis Ramón Berenguer IV, Tarragona.
- E. Sanmartí Grego, A. López Mullor** (1982), "Vic", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 358-360.
- S. Santoro Bianchi** (1988), "Il tema figurativo di Océano nell'età dei Severi", *Le monde des images en Gaule et dans les provinces voisines*, Caesarodunum XXIII, Paris, 191-201.
- S. Santoro Bianchi (2001), "L'iconografia musiva di Oceano e le sue corrispondenze letterarie", *CMGR VIII*, 84-95.
- S. Santoro Bianchi (2007), "Intorno a una parete verde al Museo de Trier, alcune riflessioni sulla monocromia nella pittura romana", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua, Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA* (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 153-163.
- S. Santoro Bianchi, C. Boschetti** (2005), "Una ricerca archeometrica sui mosaici di produzione "alessandrina" in Italia", *CMGR IX*, 1, 579-587.
- M. Santos Retolaza** (1991), "Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias", *La Casa Urbana hispanorromana*, Zaragoza, 19-34.
- M. R. Sanzi Di Mino** (1996), "Il mosaico con cassettonato policromo dalla villa romana de Baccano", *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 501-504.
- G. Sauron** (1994), *Quis Devm? L'expression plastique des idéologies politiques et religieuses à Rome à la fin de la République et au début de Principat*, École française de Rome.
- G. Sauron (2001), "La révolution iconographique du «deuxième style»", *MEFRA* 113, 2, 769-786.
- G. Sauron (2006), "Jupiter Ammon dans le décor officiel des provinces occidentales", M. Navarro, J. M. Roddaz, *La transmission de l'idéologie impériale dans l'Occident Romain (Bastia, 2003)*, Bordeaux-Paris, 205-220.
- G. Sauron (2007), *La peinture allégorique à Pompéi. Le regard de Cicéron*, Paris.
- M. O. Savarit, A. Barbet** (1999), "Le pitture del quarto stile. 1. Le quartier de l'atrium (44)", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 153-168.
- F. Savi** (1980), *I gladiatori*, Roma.
- J. J. Sayas Abengochea** (1986), "Divinidades místicas en Lusitania: testimonios y problemas", *Manifestaciones religiosas en la Lusitania*, Actes de las Primeras jornadas sobre manifestaciones religiosas en la Lusitania (Cáceres, marzo de 1984), Cáceres, 143-164.
- D. Scagliarini Corlàita** (1995), "Discussionne", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175-176.
- L. Scamacca** (1965), "I capitelli di S. Eufemia e di S. Maria in Grado", *Aquileia Nostra* XXXVI, 142-165.
- G. Scardozi** (2016), "The alabaster quarries of Hierapolis", T. Ismaelli, G. Scardozi, (eds.), *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation*, University of Bari, 141-166.
- Th. Schäfer** (1986), "Römische Schlachtenbilder", *MM* 27, 345 ss, làmines 61-66.
- L. Scheuer, S. Black** (2004), *The juvenile skeleton*, Academic Press, London.
- K. Schefold** (1962), *Vergessenes Pompeji*, Bern-München.
- S. F. Schröder** (1993), *Catálogo de la escultura clásica del Museo del Prado III*, Madrid.
- S. F. Schröder (ed.) (2008), *Entre dioses y hombres. Esculturas clásicas del Albertinum de Dresden y el Museo del Prado*, Madrid.

- R. Scognamiglio** (2019), “Motivi decorativi di II stile: Rankenmutter, thiasoi marini e fregi popolati”, J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A (“of Poppaea” at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.
- A. Schulten** (1948), *Tarraco*, Barcelona.
- K. Seetah** (2008), *The importance of cut placement and implement signatures to butchery interpretation*, ICAZ Junior Researcher Open Zooarchaeology Prize. [http://alexandriaarchive.org/bonecommons/archive/files/archivefiles_downloadseetah_textimages_204_7cd9b26908.pdf].
- F. Seiler** (1992), *Casa degli Amorini Dorati*, München.
- R. Secilla Redondo, C. Márquez Moreno** (1991), “Una casa romana en el S.E. de Colonia Patricia Corduba. Un ejemplo a seguir”, *La Casa urbana Hispanorromana*, Zaragoza, 337-342.
- P. Shipman, G. Foster, M. Schoeninger** (1984), “Burnt bone and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage”, *Journal of Archaeological Science*, 11, 307-325.
- M. Sienes** (2000), *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*, Trabalhos de Arqueologia 13, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.
- I. A. Silver** (1969), “The aging of domestic animals,” D. Brothwell, E. Higgs (auth.) *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, Thames and Hudson, London, 283-299.
- H. Slim** (2003), “Les richesses de la Bizacène côtière”, A. Ben Abed-Ben Khader (ed.), *Image de Pierre. La Tunisie en mosaïque*, Tunis, 63-75.
- H. Sobel** (1990), *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*, Darmstadt.
- Ll. Solé i Sabarís** (dir.) (1968), *Geografia de Catalunya*, volum III, Barcelona
- A. J. S. Spawforth** (1989), “Agonistic festivals in Roman Greece”, *BICS* 36, 193-197.
- T. Spawforth** (2007), “*Kapetōleia Olympia*: Roman emperors and Greek *agōnes*”, S. Hornblower, C. Morgan (eds.), *Pindar’s poetry, patrons, and festivals : from archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford, 377-390.
- G. Spyropoulos** (2020), “The villa of Herodes Atticus at Eva / Loukou Kynourias”, *Getty Research Journal*.
- M. Steinby** (1978), *Lateres signati ostienses*, 2 volumes, Acta Instituti Romani Finlandiae, VII 1, 2, Roma-Helsinki.
- M. Steinby (1982), “I senatori e l’industria laterizia urbana”, *Epigrafia e ordine senatorio*, I, Tituli 4, Roma, 227-237.
- K. Stemmer** (ed.) (1988), *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit*, Berlin.
- K. Stemmer (1992), *Casa dell’Ara Massima (VI 16, 15-17) (Häuser in Pompeji 6)*, Hirmer, München.
- H. Stern** (1959), “Origine et débuts de la mosaïque murale”, *Etudes d’archéologie classique*, t. II, Paris, 99-121.
- V. M. Strocka** (1975), “Pompejanische Nebenzimmer”, en Andreae, B. y Kyrieleis, H. (Hrsg.), *Neue Forschungen in Pompeji*, Recklinghausen, 101-106.
- V. M. Strocka (1991), *Casa del Labirinto (VI 11, 8-10) (Häuser in Pompeji 4)*, Hirmer, München.
- V. M. Strocka (1993), “Pompeji VI 17,41: ein Haus mit Privatbibliothek”, *Römische Mitteilungen* 100, 321-351.
- D. E. Strong, J. B. Ward Perkins** (1960), “The Round Temple in the *Forum Boarium*”, *PBSR* XXVIII, 7-32.
- R. Sweetman** (2001), “Roman Mosaics in Crete: Workshops or Itinerant Craftspeople”, *CMGR* VIII, 249-259.
- N. J. Sykes, J. White, T. E. Hayes, M. Palmer** (2006) “Tracking animals using strontium isotopes in teeth: the role of fallow deer (*Dama dama*) in Roman Britain”, *Antiquity* 80, 948-59.

T

- F. Taglietti** (1994), "Un inedito bollo laterizio ostiense ed il commercio dell'olio betico", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 157-193.
- A. Tammisto** (1997), *Birds in mosaics: a study on the representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian tessellated mosaics to they early Augustan age*, Institutum Romanum Finlandiae, Ecole Française de Rome, Rome.
- K. Tardio** (Forthcoming), *Feeding Tarraco: A Zooarchaeological Approach to the Economy of Roman Spain*, (PhD Dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill).
- F. Tarrats Bou** (1985), "Mosaico con orla de muralla hallado en Huesca", *Bolskan* 2, 139-152.
- F. Tarrats Bou (2002), "La villa romana de Els Munts. Actualidad y nuevas propuestas de musealización", *Revista de Arqueología* 254, Madrid, 34-39.
- F. Tarrats Bou (2003), "La terra sigillata i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 315-335.
- F. Tarrats Bou (dir.) (2009), *Tarraco, pedra a pedra*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (1998a), "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries*, 51, 197-225.
- F. Tarrats Bou, E. Ramón Sariñena, J. M. Macías Solé** (1998b), "Noves intervencions a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, 35-56.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (2000), "Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, *Ager Tarraconensis*), estudio preliminar", *MM* 41, 358-379, Tafel 64-67.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú** (2007), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), J. A. Remolà (coord.), *El territori de Tarraco, vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Tarragona, 95-117.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2008), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tarraco", *Tribuna d'Arqueologia 2006*, 15, 213-228.
- R. Taylor** (2004), "Hadrian's Serapeum in Rome", *AJA* 108.2, 223-266.
- S. Tebby** (1994), "Geometrics mosaics of Roman Britain, *CMGR* V, 273, 288-290.
- TED'A** (1989a), "El Foro Provincial de Tàrraco. Un complejo arquitectónico de época flavia", *AEspA* 62, Madrid, 141-191.
- TED'A (1989b), *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Tarragona.
- TED'A (1990), *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona.
- I. Teixell Navarro** (2004), "Les monedes", J. M. Macías (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, 89-97.
- I. Teixell Navarro (2008), *La font dels Lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco: segona meitat del segle III dC-primer quart del V dC*, Fundació Privada Liber, Reus.
- I. Teixell Navarro (2012), "Nous contextos arqueològics relacionats amb l'entrada dels francs a Tàrraco en el segle III dC. La moneda com a element de datació *post quem* per a la recuperació de la ciutat", *La moneda en temps de crisi. 29 i 30 de novembre de 2012, XVI Curs d'història monetària d'Hispania*, 87-103.
- I. Teixell Navarro, F. Rodríguez Martorell** (2021), "Aproximación al conocimiento numismático en contextos arqueológicos del siglo VII e inicios del siglo VIII de Tarracona", *XVI Congreso Nacional de Numismática*, (Barcelona, 2018), Barcelona/Madrid, 425-444.
- E. Terré Vidal** (1987), "La vil·la romana de 'El Moro' (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona", *Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Museu de Granollers (Granollers, 5-8 febrer), 217-224.

E. Terré Vidal (1993), “La vil·la romana de ‘El Moro’ (Torredembarra)”, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC, 0, URV, Tarragona, 79-84.

D. Terrer, R. Lauxerois, R. Robert, V. Gaggadis-Robin, A. Hermary, Ph. Jockey, H. Lavagne (2003), *Nouvel Espérandieu. Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule I*. Vienne (Isère), Paris.

E. Theophilidou (1984), “Die Musenmosaikien der römischen Kaiserzeit”, *TZ* 47.

H. A. Thompson, R. E. Wycherley (1972), “The Agora of Athens”, *The Athenian Agora XIV*, Princeton, New Jersey.

M. Thorel (2011), “Le rôle des imitations d'*opus sectile* dans la peinture murale gallo-romaine (deuxième moitié du Ier siècle-fin du IIIe siècle p. C.)”, C. Balmelle, H. Eristov, F. Monier (eds.), *Décor et architecture en Gaule entre l'Antiquité et le Moyen Âge*, Actes du colloque international Université de Toulouse II (Le Mirail, 9-12 octobre 2008), Aquitania Supplement 20, Bordeaux, 485-497.

L. Threatte (1980), *The Grammar of Attic Inscriptions I, Phonology*, Berlin-New York.

B. M. Tidman (1950), “On the foundation of the Actian games”, *CQ* 44, 123-125.

TIR K-30 = *Tabula Imperii Romani*. Hoja K-30, Madrid-Caesaraugusta-Clunia, CSIC, Madrid.

M. N. Tod (1950), “The alphabetical numeral system in Attica”, *Annual of the British School at Athens* 45, 126-139.

A. Torrecilla Aznar (2008), “El mosaico del laberinto de Huete (Cerro del Alvar Fañez, Cuenca)”, *Zephyrus* XLI, 197-214.

M. Torres Carro (1990), “Iconografía marina”, *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 107-134.

A. Tovar Llorente (1989), *Iberische Landeskunde III. Tarraconensis*, Baden-Baden.

W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blench, H. G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger (1993), *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein.

M. Trunk (2002), *Die “Casa de Pilatos” in Sevilla*, Mainz am Rhein.

V. Tsiolis (2016), “Antínoo en Mantinea”, V. Gasparini (ed.), *Vestigia. Miscellanea di studi storico-religiosi in onore di Filippo Coarelli nel suo 80 anniversario*, Stuttgart, 689-699.

M. Tuffreau-Libre, I. Brunie, S. Daré, A. Raimondi Cominesi (2013), “Peinture et perspective à Pompei, un ensemble d'objets liés au travail pictural (I 16, 2.3.4)”, *Rivista di Studi Pompeiani* 24, 53-70.

R. Turcan (2008), *Hadrien. Souverain de la romanité*, Dijon.

G. J. Turner (1971), “Mathematics and Astronomy”, J. R. Harris (ed.), *The legacy of Egypt*, Oxford, 2, 46-53.

M. Turci (2019), “Nuove proposte di contestualizzazione dei mosaici pavimentali delle Terme di Porta Marina di Ostia”, *Revue archéologique* 67, 49-90.

S. Tuzi (2002), *Le colonne e il Tempio di Salomone: la storia, la leggenda, la fortuna*, Roma.

U

A. M. Uffler (1971), “Fresquistes gallo-romains, le bas relief du Musée de Sens”, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre* XXII, 393-401.

G. Uggeri (1982), “I monumenti paleocristiani di Antinoe”, *Atti del V Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana* (Torino 1979), Viella-Roma, 657-688.

L. Ungaro (2004), “La decoración arquitectónica del foro de Augusto a Roma”, S. Ramallo (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 17-35.

P. Uribe (2009), “*Triclinia* y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (I a.C.-III d.C.)”, *AEspA* 82, Madrid, 153-189.

V

A. Valenzuela, K. Baker, R. F. Carden, J. Evans, T. Higham, A. R. Hoelzel, A. Lamb, R. Madgwick, H. Miller, J. A. Alcover, M. Á. Cau Ontiveros, N. Sykes (2016), "Both introduced and extinct: The fallow deer of Roman Mallorca", *Journal of Archaeological Science: Reports* 9, 168-177.

P. Valovanis (2004), *Games and sanctuaries in ancient Greece: Olimpia, Delphi, Nemea, Athens*, Athens.

D. Vaquerizo Gil, J. M. Noguera Celdrán (1997), *La villa de El Ruedo, (Almedinilla, Córdoba), decoración escultórica e interpretación*, Universidad de Córdoba, Diputación de Córdoba, Universidad de Murcia, Murcia.

M. A. Valero Tévar (2011), "Les images de ludi de la mosaïque de la villa romaine de Noheda (Villar de Domingo García-Cuenca)", *Nikephoros* 24, 103-126.

R. Varga, V. Rusu-Bolindet (2017), *Official power and local elites in the roman provinces*, Routledge, London-Nueva York.

S. Vargas Vázquez (2012), "Pavimentos musivos del yacimiento romano de Fuente Álamo (Puente Genil, Córdoba): Los mosaicos del *balneum*", *Romula* 11, 115-136.

S. Vargas Vázquez (2015), "La roseta de triángulos curvilíneos en Andalucía", I. García, I. Mañas, F. Salcedo (eds.), *Navigare necesse est. Estudios en Homenaje a José Mº Luzón Nogué*, Madrid, 585-595.

A. Varone (1995), "Discussionne", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175.

V. Vassal (2019), "Comptes rendus de publications", F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi (eds.), *I pavimenti romani di Aquileia: contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Bull. AIEMA-AOrOc 25, Padova University, Padova, 453-454.

M. Vendrell Saz (2019), "El sostre romà dels Munts MNAT", P. Girádez, M. Vendrell (coord.), *Una mirada enlaire...Sostres, teginats i voltes. Construcció, història i conservació*, Barcelona, 39-52.

M. J. Vermaseren (1956-1960), *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae [CIMRM]*, I-II, The Hague = CIMRM I i II.

L. Vidman (1982), *Fasti Ostienses*, Praga.

A. Vilaseca Canals (1994), "La Clota", *un assentament romà*, Creixell.

G. Ville (1981), *La gladiature en occident des origines à la mort de Domitien*, Roma.

M. Vitruvi Pol·lió (1787), *De Agricultura*, Facsímil de la traducció de J. Ortíz Sanz, Madrid.

M. Volken (2004), *The development of the cult of Mithras in the Western Roman Empire: a Socio-archaeological perspective*, Lausanne.

R. Vollkommer (2001), "Considérations sur la mosaïque de La Chebba en Tunisie", *La Mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème Colloque Internationale pour l'Étude la Mosaïque Antique et Médiévale* (Lausanne, Suisse, 6-11 octobre 1997), Lausanne, 215-227.

D. Von Boeselager (1983), *Antike Mosaiken in Sizilien: Hellenismus und römische Kaiserzeit 3. Jahrhundert v. Chr.-3. Jahrhundert n. Chr.*, *Archeologica* XL, G. Bretschneider, Roma.

Ch. Vorster (2004), *Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense*, Wiesbaden.

C. Vout (2005), "Antinous, Archaeology and History", *JRS* 95, 80-96.

P. Voute (1972), "Notes sur l'iconographie d'Océan. À propos d'une fontaine à mosaïques découverte à Nole (Campanie)", *MEFRA* 84.1, 639-674.

W

P. L. Walker, J. R. Johnsin, P. Lambert (1988), "Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains", *American Journal of Physical Anthropology* 76, 183-188.

A. Wallace-Hadrill (1994), *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.

O. Wattel-de-Croizant (1986), "La mosaïque de l'Enlèvement d'Europe sur la pseudo-épave de Cannes (Sainte Marguerite) et le problème des emblema des 'emblemata voyageurs' ", *Archaeonautica* 6, 199-215, CNRS, Paris.

S. E. Waywell (1979), "Roman mosaics in Greece", *AJA* 83, N. 3, 293-321. <http://www.jstor.org/> [consultat: 18/03/2006].

P. H. Webb (1972), *The roman imperial coinage, Vol. Va, Valerian to Florian*, London.

M. Wegner (1939), *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II* 4. Berlin.

C. Weinberg (1960), *Corinth, I, V, The Southeast Building. The Twin Basilicas. The Mosaic House*, Princeton.

P. Weiss (1981), "Ein agonistisches Bema und die isopytischen Spiele von Side", *Chiron* 11, 315-346.

J. Werner (1977), *Römischen Mosaiken aus Ephesos: I. Die Hanghauser des Embolos*. Forschungen in Ephesos.

K. E. Werner (1994), *Mosaiken aus Rom. Polychrome Mosaik Pavimente und Emblemata aus Rom und Umgebung*, Roma.

K. E. Werner (1998), *Die Sammlung antiker Mosaiken in den Vatikanischen Museen, Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie*, Città del Vaticano.

E. Weski, H. Frosien-Leinz (1987), *Das Antiquarium der Münchner Residenz. Katalog der Skulpturen*, München.

R. C. Westgate (2000), "Pavimenta atque emblemata vermiculata: regional styles in Hellenistic mosaic and the first mosaics at Pompeii", *AJA* 204, 255-275.

M. Wilson Jones (1989), "Designing the Roman Corinthian Order", *JRA* 2, 35-69.

M. Wilson Jones (1991), "Designing the Roman Corinthian Capital", *PBSR* 59, 89-149.

M. Wilson Jones (1999), "La progettazione architettonica: riflessioni su misure, proporzioni e geometrie", P. Pensabene, C. Panella (eds.), *Arco di Costantino. Tra archeologia e Archeometria*, Roma, 75-99.

J. Whitley (2002-2003), "Archaeology in Greece 2002-2003", *Archaeological Reports* 49, 1-88.

H. Wrede (1981), *Consecratio in Formam Deorum*, Mainz am Rhein.

Y

M. Yacoub (1993), *Le Musée du Bardo*, Tunis.

M. Yacoub (1995), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*. Agence Nationale du Patrimoine.

M. Yacoub (2002), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*, Tunis.

A. B. Yavuz, M. Bruno, D. Attanasio (2011), "An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, greco scritto and bigio varieties", *Archaeometry* 53, 215-240.

Z

K. L. Zachos (2015), *An archaeological guide to Nicopolis*, Athens.

M. M. Zarzalejos Prieto, C. Fernández Ochoa, P. Hevia Gómez, G. Esteban Borrajo, M. R. Pina Burón (2019), "The urban decline of Sisapo-La Bienvenida (Ciudad Real, Spain), signs and archaeological evidence", J. Andreu Pintado, A. Blanco-Pérez (eds.), *Signs of weakness and crisis in the Western cities of the Roman Empire (c. II-III AD)*, Stuttgart, 83-99.

M. Zeder (2001), "A metrical analysis of a collection of modern goats (*Capra hircus aegagrus* and *C. h. hircus*) from Iran and Iraq: Implications for the study of caprine domestication", *Journal of Archaeological Science* 28, 61-79.

M. Zeder (2006), "Reconciling rates of long bone fusion and tooth eruption and wear in sheep (*Ovis*) and goat (*Capra*)", D. Ruscillo, *Ageing and Sexing Animals from Archaeological Sites*, Oxbow Press, Oxford.

SIGLES I ABREVIATURES

- AE = L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
- AEspA = Archivo Español de Arqueología, Departamento de Historia Antigua y Arqueología, CSIC, Madrid.
- AFPMA = Association Française pour la Peinture Murale Antique.
- AIPMA = Association Internationale pour la Peinture Murale Antique.
- AIEMA = Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique.
- AISCOM = Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico.
- AJA = American Journal of Archaeology.
- Alberca = Revista de la Asociación de Amigos del Museo Arqueológico de Lorca.
- ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.
- ArchCl = Archeologia Classica.
- BICS = Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London.
- BJ = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheilande, Colonia-Viena.
- BSAA = Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Universitat de Valladolid.
- Bull. AIEMA = Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique, Paris.
- CIG = *Corpus Inscriptionum Graecarum*, volumes I-IV, Berlin, 1828-1877.
- CIL II = E. Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volume II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlín, 1869.
- CIL II* / 14, 2 = G. Alföldy (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2011.
- CIL II* / 14,4 = G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal, *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. IV. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2016.
- CIL III = *Corpus inscriptionum latinarum*, volume 3, Pars 1-2, Th. Mommsen (ed.), *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, 2 volumes, Berlin, 1873, volume 3, Supplement, Parts [1],1-2 & 2, Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Von Domaszewski (eds.), *Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum*, 4 volumes, Berlin, 1889-1902.
- CIL XI = *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae*, E. Bormann (ed.), Pars I: *Inscriptiones Aemiliae et Etruriae*, 1888 (*impr. iter.* 1966). Pars II: Fasc. 1: *Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici*, 1901 (*impr. iter.* 1968). Pars II: Fasc. 2: *Addenda ad partes priores et indicum capita tria*, 1926 (*impr. iter.* 1976).
- CIL XIV = *Inscriptiones Latii veteris Latinae*, H. Dessau (ed.), 1887 (*impr. iter.* 1968).
- CIL XV = *Inscriptiones urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum*, H. Dressel (ed.), Pars I: H. Dressel (ed.), 1891 (*impr. iter.* 1966), Pars II: Fasc. 1: H. Dressel (ed.) 1899 (*impr. iter.* 1969).
- CIMRM = M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I-II*, The Hague, (1956-1960).
- CMGR I = M.G. Picard, M.H. Stern, *La Mosaïque Gréco-Romaine I, Actes du Ier Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Paris, 29 Août-3 Septembre 1963), Paris, 1965.
- CMGR II = M.H. Stern, M. Le Glay, *La Mosaïque Gréco-Romaine II, Actes du Iie Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Vienne 30 Août-4 Septembre 1971), Paris, 1975.

CMGR III = R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del III Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico* (Ravenna, 6-10 Settembre 1980), volumes 1-2, Ravenna, 1983.

CMGR IV = J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IV. Actes du IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Trèves, 8-14 Août 1984), Paris, 1994.

CMGR V = P. Johson, R. Ling, D.J. Smith (eds.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, September 5-12 1987*, (JRS Suppl. 9, 1994-1995), volume 1, Ann Arbor, Michigan, 1994.

CMGR VI = *Actas del VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palencia-Mérida 1990), Asociación Española del Mosaico, Guadalajara, 1994.

CMGR VII = M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.) *La Mosaique Gréco-Romaine VII, Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Tunis, 3-7 octobre 1994), volumes 1-2, Tunis, 1999.

CMGR VIII = D. Paunier, Ch. Schmidt (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine VIII. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Lausanne, 6-11 octobre 1997), Cahiers d'archéologie romande 85-86, volumes 1-2, Lausanne, 2001.

CMGR IX = H. Morlier Ch. Baily, D. Janneteau, M. Tahri (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IX. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Roma, 5-11 Novembre 2001), volumes 1-2, École Française de Rome, Roma, 2005.

CMRE = *Corpus de mosaicos de España*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

CMRE I = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Mérida*, Madrid, 1978.

CMRE II = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Itálica (I), Mosaicos conservados en colecciones públicas y privadas de la ciudad de Sevilla*, Madrid, 1978.

CMRE III = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid, 1981.

CMRE IV = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Málaga*, Madrid, 1982.

CMRE V = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos Romanos de la Real Academia de la Historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, Madrid, 1982.

CMRE VI = J. M. Blázquez Martínez, T. Ortego, *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid, 1983.

CMRE VII = J. M. Blázquez Martínez, M. A. Mezquíriz, *Mosaicos romanos de Navarra*, Madrid, 1985.

CMRE X = J. M. Blázquez Martínez, G. López Monteagudo, T. Mañanes, C. Fernandez Ochoa, *Mosaicos romanos de León y Asturias*, Madrid, 1993.

CMRE XII = G. López Monteagudo, R. Navarro Sáez, P. De Palol Salellas, *Mosaicos romanos de Burgos*, Madrid, 1998.

CMRE XIII = I. Mañas Romero, *Mosaicos romanos de Itálica (II)*, Madrid-Sevilla, CSIC-Universidad Pablo de Olavide, Madrid, 2011.

CMRE XIV = S. Vargas Vázquez, G. López Monteagudo, S. García-Dils de la Vega, *Mosaicos romanos de Écija (Sevilla)*, Madrid-Écija, CSIC-Real Academia de Ciencias, Bellas Artes y Buenas Letras "Luis Vélez de Guevara" de Écija, 2017.

CMT = *Corpus des Mosaiques de Tunisie*.

CMT I/2 = C. Dulière, S. Ben Baaziz, J. Gretzinger, G. P. R. Metraux, D. Soren, *Utique. Mosaiques in situ en dehors des Insulae I-II-III*, Tunis, 1974.

CMT II/1 = M. A. Alexander, A. Ben Abed, S. Besrou-Ben Mansour, D. Soren, *Thuburbo Maius, Les mosaiques de la region du forum*, Tunis, 1980.

CMT II/2 = A. Ben Abed-Ben Khader, M. Ennaïfer, M. Spiro, M.A. Alexander, D. Soren, *Thuburbo Maius. Région des Grands Thermes*, Tunis, 1985.

CMT II/3 = A. Ben Abed-Ben Khader, *Thuburbo Maius. Région Ouest*, Tunis, 1987.

CMT II/4 = M. A. Alexander, A. Ben Abed-Ben Khader, D. Soren, M. Spiro, *Thuburbo Majus: les mosaiques de la région Est, mise à jour du catalogue de Thuburbo Majus et les environs, les mosaiques de Ain Mziger, Bir Chana, Draa Ben Jouder et Zaghuan*, Tunis, 1994.

- CNA = *Congreso Nacional de Arqueología*.
- CNRS = *Le Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris.
- CQ = *Classical Quarterly*, Cambridge University Press.
- CRAI = *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris.
- CSIC = *Centro Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid.
- CuadArqBar = *Cuadernos de Arqueología e història de la Ciudad*, Barcelona.
- CuPAUAM = *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*. Madrid.
- DA = Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, Paris, 1877-1919.
- DAC = *Documents d'Arqueologia Clàssica*. Tarragona
- DM = C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J. Christophe, J. P. Darmon, A. M. Guimier-Sorbets, H. Lavagne, R. Proudhomme, H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, volume I, Paris, 1985.
- DM II = C. Balmelle, M. Blanchard-lemée, J. P. Darmon, S. Gozlan, M. P. Raynaud, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*, volume II, Paris, 2002.
- EAE = *Excavaciones Arqueológicas en España*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- EPRO = *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden.
- ETF = *Espacio, Tiempo y Forma*, Madrid.
- HAEP = *Hispania Antigua Epigrafica*.
- HEp = *Hispania Epigraphica*, Archivo Epigráfico de Hispania, Universidad Complutense, Madrid.
- IG = *Inscriptiones Graecae*.
- IG III = *Inscriptiones Atticae aetatis romanae*, W. Dittenberger (ed.), Parts I-II. Berlin 1878-1882.
- IG VII = *Inscriptiones Graecae*, VII. *Inscriptiones Megaridis, Oropiae, Boeotiae*, W. Dittenberger (ed.), Berlin 1892.
- ICAC = Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- IRAT = D. Gorostidi, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Documenta 16, IEC / ICAC, Tarragona, 2010.
- JDAI = *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin.
- JRA = *Journal of Roman Archaeology*, Cambridge.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII (1981-1997), Zürich-München-Düsseldorf.
- MAAR = *Memoirs of the American Academy in Rome*, University of Michigan.
- MEFRA = *Mélanges de l'Ecole française de Rome Antiquité*.
- MedAnt = *Mediterraneo Antico*.
- MF = *Madridrer Forschungen*, Deutsches Archäologisches Institut (DAI), Berlin.
- MM = *Madridrer Mitteilungen*, Institut arqueològic Alemany, Madrid.
- MNAT = *Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*.
- NAH = *Noticario Arqueológico Hispánico*. Ministerio de Cultura, Madrid.
- PBSR = *Papers of the British School at Rome*, London.
- PIR2 = E. Groag, A. Stein, L. Petersen, *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, 1933.
- PPM = *Pompei: Pitture e Mosaici: topographical description of the decoration in all the excavated houses at Pompeii*, 1-10, Istituto della Enciclopedia Italiana, (1990-2003), Roma.

- RE = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
- RIC = The Roman Imperial Coinage.
- RGMG = *Recueil général des mosaïques de la Gaule*, (Gallia Xè supp.), Éditions du CNRS, Paris.
- RGMG I/1 = H. Stern, *Province de Belgique, 1. Partie ouest*, Paris, 1957.
- RGMG I/2 = H. Stern, *Province de Belgique, 2. Partie est*, Paris, 1960.
- RGMG I/3 = H. Stern, *Province de Belgique, 3. Partie sud*, Paris, 1963.
- RGMG II/1 = H. Stern, *Province de Lyonnaise, 1. Lyon*, Paris 1967.
- RGMG II/2 = H. Stern, M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 2. Partie sud-est*, Paris, 1975.
- RGMG II/3 = J. P. Darmon, H. Lavagne, *Province de Lyonnaise, 3. Partie centrale*, Paris, 1977.
- RGMG II/4 = M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 4. Partie Occidentale. Cités de Carnutes, Turons, Andécaves, Cénomans, Daiblintes, Namnètes*, Paris, 1991.
- RGMG II/5 = J. P. Darmon, *Province de Lyonnaise, 5. Partie Nord-Ouest. Cités des Veneti, Osismi, Coriosolitaie, Redones, Abrincatui, Unelli Baiocasses, Viducasses, Lexovii, Esvvii, Eburovices, Veliocasses, Caleti*, Paris, 1994.
- RGMG III/1 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 1. Partie central*, Paris, 1979.
- RGMG III/2 = J. Lancha, *Province de Narbonnaise, 2. Vienne*, Paris, 1981.
- RGMG III/3 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 3. Partie sud-est. Cités des Allobroges, Vocontii, Bodiontici, Reii, Salluvii, Oxubii, Deciates, Vediantii*, Paris, 2000.
- RGMG IV/1 = C. Balmelle, *Aquitaine, 1. Partie méridionale. Piémont pyrénéen*, Paris, 1980.
- RGMG IV/2 = C. Balmelle, *Aquitaine, 2. Partie méridionale. Les Pays Gascons*, Paris, 1987.
- RM = Römische Mitteilungen, Mainz.
- RAN = Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
- REA = Revue des Etudes Anciennes, Université Bordeaux Montaigne.
- RIASA = Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, Pisa-Roma.
- RIDA = Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Paris.
- RIT = G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín.
- ROER = A. García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden, 1967.
- SHA = *Scriptores Historiae Augustae*. V. Picon, A. Gascon (traductors), *Historia Augusta*, Akal, Madrid, 1989.
- SEBarc = Sylloge Epigraphica Barcinonensis, Universitat de Barcelona.
- TED'A = Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona.
- TZ = Trierer Zeitschrift, Trier.
- UAB = Universitat Autònoma de Barcelona.
- URV = Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ÍNDEX

SALUTACIONS pàg. 11

Sònia HERNÁNDEZ ALMODÓVAR

Mònica BORRELL GIRÓ

1 PRESENTACIÓ pàg. 15

2 LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TÀRRACO)

Josep Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, Jacinto SÁNCHEZ GIL DE MONTES, Francesc TARRATS BOU

2.1. **Introducció** pàg. 19

2.2. **L'emplaçament i l'entorn** pàg. 19

2.3. **Historiografia** pàg. 26

2.4. **Descripció general** pàg. 36

2.5. **Conclusions** pàg. 187

2.6. **Una hipòtesi suggeridora** pàg. 230

3 LA DECORACIÓN PINTADA

Carmen GUIRAL PELEGRÍN

3.1. **Introducción** pàg. 243

3.2. **Sector 2, criptopórtico y estancias anejas** pàg. 243

3.3. **Corredor oriental (3.1) y estancias anejas** pàg. 315

3.4. **Baños meridionales (6)** pàg. 319

3.5. **Las pinturas conmemorativas** pàg. 323

3.6. **Síntesis y conclusiones** pàg. 361

4 LOS TITULI PICTI

Francisco BELTRÁN LLORIS

4.1. **Introducción** pàg. 367

4.2. **El *titulus pictus* referente a la construcción de la cisterna: Avito y Faustina** pàg. 369

4.3. **Los *tituli picti* referentes a los Juegos de Nemea y de Accio** pàg. 373

5 LA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA

Javier DOMINGO MAGAÑA

5.1. **Introducció** pàg. 387

5.2. **La vil·la del segle I dC** pàg. 387

5.3. **La vil·la del segle II** pàg. 392

5.4. **La vil·la tardo-romana (finals del segle IV - inicis del segle V)** pàg. 402

5.5. **Conclusions** pàg. 416

6 MOSAICS I REVESTIMENTS MUSIUS

Rosario NAVARRO SÁEZ

6.1. **Introducció** pàg. 419

6.2. **Catàleg** pàg. 420

6.3. **Conclusions** pàg. 464

7 ESTATUARIA

Eva Maria KOPPEL pàg. 475

8 ESCULTURA DECORATIVA Y ESTATUAS FRAGMENTADAS

Julio César RUIZ RODRÍGUEZ

8.1. **Introducción** pàg. 491

8.2. **Escultura decorativa** pàg. 491

8.3. **Estatuas fragmentadas** pàg. 496

9 EL PROGRAMA DECORATIVO MARMÓREO

Anna GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO i Laura GALAN PALOMARES

9.1. **Introducción** pàg. 511

9.2. **Breve contextualización: los *marmora* en la antigua Roma** pàg. 511

9.3. ***Marmora* empleados en la villa romana de Els Munts: tipos y elementos** pàg. 512

9.4. **Usos, cronología y significado: algunas consideraciones** pàg. 526

10 APROXIMACIÓ A LA CIRCULACIÓ DE LA MONEDA

Immaculada TEIXELL NAVARRO

10.1. **Introducció** pàg. 531

10.2. **Les monedes de les intervencions de P. M. Berges** pàg. 534

10.3. **Consideracions** pàg. 540

11 UN SELLO PERDIDO, UN HOMBRE DE CONFIANZA, UN PROPIETARIO, UNA HERENCIA, ¿UNA CONJURA IMPERIAL? CAIUS VALERIUS AVITUS, AUGUSTOBRIGENSE, DUOVIRO DE TARRACO Y PROPIETARIO DE LA VILLA DELS MUNTS

Joaquín RUÍZ DE ARBULO BAYONA

11.1. **Introducción** pàg. 543

11.2. **Un sello perdido** pàg. 543

11.3. **Un hombre de confianza...** pàg. 546

11.4. **... propietario de la villa de Els Munts** pàg. 550

11.5. **Una herencia...** pàg. 551

11.6. **... y una conjura imperial. El juicio y suicidio del gobernador *Priscianus* en el año 145 d. C.** pàg. 553

12 UNA MORT VIOLENTA A FINALS DEL SEGLE III dC

Andrea FERNÁNDEZ VILELA i Maria Eulàlia SUBIRÀ DE GALDÀCANO

12.1. **Introducción** pàg. 557

12.2. **El cas de l'individu UE 96/4609** pàg. 557

12.3. **Conclusions** pàg. 559

13 CONTEXTOS FAUNÍSTICS: UNA FINESTRA A LA RAMADERIA I A LA DIETA CÀRNICA DELS MUNTS

Katie TARDIO i Lidia COLOMINAS BARBERÀ

13.1. **Introducció** pàg. 561

13.2. **Procedència dels contextos faunístics i metodologia d'estudi** pàg. 561

13.3. **Resultats** pàg. 562

13.4. **Ramaderia i dieta càrnica als Munts** pàg. 567

Resumen en castellano pàg. 571

Abstract in english pàg. 603

Índex d'autors pàg. 634

Sigles i abreviatures pàg. 681

Títol:
VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TARRACO)

Edició:
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT)
Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Edició científica:
Josep Anton Remolà Vallverdú

Textos:
Francisco Beltrán Lloris
Lídia Colominas Barberà
Javier Domingo Magaña
Andrea Fernández Vilela
Laura Galan Palomares
Carmen Guiral Pelegrín
Anna Gutiérrez García-Moreno
Eva Maria Koppel
Rosario Navarro Sáez
Josep Anton Remolà Vallverdú
Joaquín Ruiz de Arbulo Bayona
Julio César Ruiz Rodríguez
Jacinto Sánchez Gil de Montes
Maria Eulàlia Subirà de Galdàcano
Francesc Tarrats Bou
Katie Tardio
Immaculada Teixell Navarro

Fotografia i tractament d'imatge:
Gemma Jové Llopis

Elaboració de la bibliografia conjunta:
Pere Gebellí Borràs

Disseny gràfic i maquetació:
Albert Navarro Casado

Traducció a l'anglès:
Paul Turner

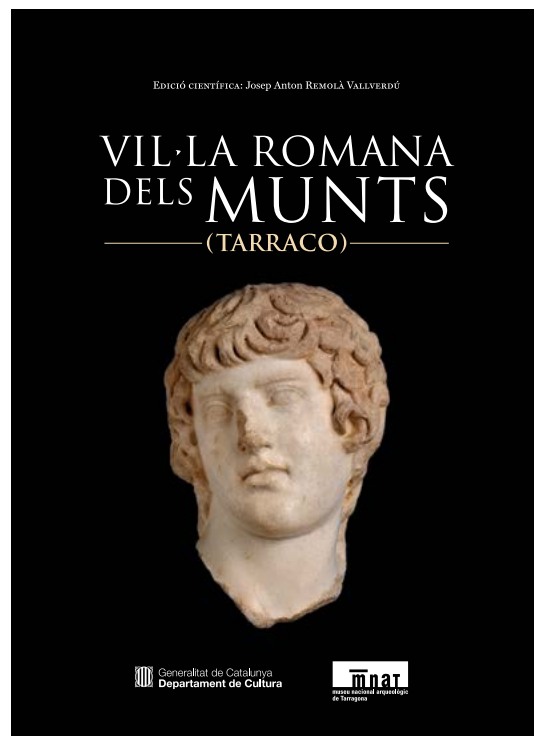
Traducció al castellà:
Aadimatiq

Correcció de català:
Incyta Multilanguage, SL

Correcció i revisió de textos:
Misericòrdia Ribó Barberà

© de l'edició: MNAT
© dels textos: els autors corresponents
© de les fotografies: MNAT i autors i institucions corresponents

ISBN: 978-84-19326-74-4
Dipòsit legal: T 1231-2022

Imatge de coberta: Cap d'Adrià (MNAT) i MNAT

Amb la publicació d'aquesta monografia pretenem posar a l'abast de la comunitat científica i el públic en general els resultats de gairebé setanta anys d'intervencions arqueològiques i estudis sobre la vil·la romana dels Munts (Tàrraco). Una documentació en gran part inèdita o publicada de forma preliminar i dispersa.

Els indicis d'ocupació romana del turó del Munts (Altafulla) es remunten al segle I aC i correspondrien, possiblement, a un *castellum*. Un segle després, al seu voltant, es forma una vil·la de la qual en coneixem part de l'àrea productiva. Una edificació que a principis del segle II dC és enderrocada per construir una nova vil·la d'extensió, monumentalitat i sumptuositat excepcionals: mosaics, pintures, estatuària, revestiments marmoris, epigrafia, arquitectura, numismàtica, antropologia física i fauna. Aspectes que són tractats de forma específica per especialistes en cada matèria. De tot el conjunt, podem destacar peces com l'escultura d'*Antinous*, amant d'Adrià, o la pintura amb corones agonístiques emmarcades per una escenografia arquitectònica. I també edificis, com el mitreu, d'unes dimensions extraordinàries.

Considerant conjuntament totes les dades, plantejem que l'excepcionalitat de la vil·la podria posar-se en relació amb un fet, també excepcional, com va ser l'estada a Tàrraco de l'emperador Adrià durant l'hivern de 122 al 123 dC. Un esdeveniment d'enorme impacte que requeria una residència digna del personatge.

Vil·la romana dels Munts (Tarraco)
Bibliografia i índex. — Texts en català i castellà, resum en castellà i anglès
ISBN 9788419326744
I. Remolà Vallverdú, Josep Anton, editor literari II. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
1. Excavacions arqueològiques - Catalunya - Altafulla.
2. Romans - Catalunya - Altafulla
3. Vil·les romanes - Catalunya - Altafulla.
4. Altafulla (Catalunya) - Arqueologia romana.
5. Munts (Altafulla, Catalunya: Jaciment arqueològic)
904(460.23 Ta Altafulla)
728.84.032(37)(460.23 Ta Altafulla)
904(460.23 Ta Altafulla):7.032(37)